ब्रह्मपुराणे—" ततो मधुघृताक्तं तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।
गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत्पुनः ॥
एतद्वोऽन्नमितीत्युक्त्वा विश्वान्देवांश्च संयजेत् " ।

अस्यार्थः—वैश्वदेविकब्राह्मणभोजनार्थं मधुघृताभ्यामभ्यक्तेनान्नेन पूर्णपात्रं सतिलोदकेन हस्ताग्रेण गृहीत्वोमित्येतद्वो विश्वे देवा अमुकनामानोऽन्नमिति निवेदयेदिति ।

" पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥
अथ दत्त्वा समग्रं तु कुलान्तं भोजनं क्रमात् ।
विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यः कुर्याच्च प्रतिपादनम् ॥
द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु पठन्मन्त्रं च वाग्यतः ।
पृथ्वी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत्पठन्[1] ॥
विष्णो हव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्तयन् ।
एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाऽङ्गुष्ठमादरात् ॥
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ।
तिलयुक्तं च पानीयं सकुशं तेषु चाग्रतः ॥
विकिरेत्पितृभृत्येभ्यो जपन्नपहता इति ।
तेभ्यो[2] दद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति " ॥

अस्माद्वाक्यादङ्गुष्ठनिवेशनं पश्चात्पूर्वमन्नसंकल्प इति गम्यते । ततश्चाङ्गुष्ठनिवेशनान्नसंकल्पयोः पौर्वापर्ये विकल्पः ।

अत्रिः—" असंकल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां यदुपस्पृशेत् ।
अभोज्यं तद्भवेद्दत्तं पितॄणां नोपतिष्ठति " ॥

देवादिभ्योऽन्नप्रदानं संकल्पः ।

" अपोशानकरे विप्रे संकल्पं यः समाचरेत् ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥
हस्तेन सक्तमन्नाद्यमिदमन्नमुदीरयेत्[3] ।
स्वधेति च ततः कुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्तनम् ॥

---

१ ग. 'न्तयन्पठेद् । वि' । २ ख. 'भ्यो वदेदपो' । ३ क. ग. घ. 'रयन् । स्व' ।

गोत्रसंबन्धनामानि इदमन्नमिति स्वधा ।
पितृकर्मादुदीर्यैति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् " ॥

स्वसत्ताविनिवर्तनाय न ममेति मानसः संकल्पः कार्यः । ततश्चामुकगोत्र पितरमुकैतत्तेऽन्नं स्वधा नम इत्युच्चार्य न ममेति मनसा संकल्पयेत् । एवं पितामहादावपि । यदा तु बहूनां पित्रादीनामेकैक एव ब्राह्मणो भोज्यते तदा यावन्तः पितरस्तावतोऽन्नभागान्बुद्ध्या कृत्वैकैकं भागं पित्रादिभ्यः संकल्पयेत् ।

तथा—" दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्बलिम् ।
तदन्नं विफलं याति निराशैः पितृभिर्गतैः " ॥

भरद्वाजः—" पितॄणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।
स्तेयेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकृद्भवेत् " ॥ २१७ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधु वाता इति त्र्यृचम् ॥
जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३८ ॥

तिसृभिर्व्याहृतिभिः सहितां गायत्रीं मधुवाता इति च त्र्यृचं राहुगणगौतमदृष्टं गायत्रं वैश्वदेवं जपित्वा यथासुखं जुषध्वमिति विप्रान्प्रति वाच्यम् । ते च विप्रा वाचंयमा भुञ्जीरन् ।

प्रचेताः—" अपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।
मधु वात (ता) इति त्र्यृचं[3] मध्वित्येतात्रिकं तथा " ॥

मध्विति त्रिरुच्चारयेदित्यर्थः ।

लघुयमः—" अन्नं मधुमयं कृत्वा मधु वातेति मन्त्रितम् ।
अग्निहीनं[4] क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत् ॥
सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् " ॥

मधुमयं प्रचुरमधुकमित्यर्थः । अच्छिद्रभाषणं च प्रागेवापोशानदानात्कार्यं न पश्चात् । तदाह प्रचेताः—

" अपोशानकराग्राणामच्छिद्रस्य च भाषणात् ।
निराशाः पितरो यान्ति देवैः सह न संशयः " ॥

व्यासः—" जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विधृतभाजनाः ।
कृतमौनाः समश्नीयुरपोशानादनन्तरम् " ॥

---

१ घ. छ. म. °क्रममुदी° । २ क. ख. घ. च. मात इ° । ३ क. °चं पठित्वैत° । ४ क. ख. अग्रही° ।

शङ्खलिखितौ-" नाग्रासनस्थः पूर्वमश्नीयान्नाग्र्यधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् " ।

बौधायनः—" जुषेति प्रथमं ब्रूयाद्भुक्तान्ते ब्राह्मणेषु च ।
मन्त्रकर्मविपर्यासादच्छिद्रं जायतामिति " ॥

बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्—" यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम् ।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते " ॥

पाणितले दत्तमित्यग्नौकरणान्नमित्यर्थः । तच्चान्नं संकल्पात्पूर्वं पृथक्स्थाप्यं ततो भोजनार्थेनान्नेन मिश्रणीयम् ।

मनुः—" न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टान्हविर्गुणान् ।
यावदूष्मा भवत्यन्ने यावदश्नन्ति वाग्यताः ॥
तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः " ।

प्रचेताः—" पीत्वाऽपोशानमश्नीयात्पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं पादपाण्योस्तथैव च ॥
दन्तच्छेदं हस्तपानं वर्जयेच्चातिभोजनम् " ।

पानादिकं हस्तेन न पिबेत् ।

शङ्खलिखितौ-" ब्राह्मणा अन्नं गुणदोषैर्नाभिवदेयुः । नानृतं ब्रूयुः । अन्योन्यं न प्रशंसेयुः । अन्नपानं न प्रभूतमिति[1] न ब्रूयुः । अन्यत्र हस्तसंज्ञाया यावदूष्मा यावत्प्रशस्तं यावत्सोष्म तावदश्नन्ति पितरो ह्यन्यत्र फलमूलपानकेभ्यः " ।

फलादीनां सोष्मता न कार्येत्यर्थः ।

यमः—" यश्च पाणितले भुङ्क्ते यश्च वायुं समुत्सृजेत् ।
न तस्य पितरोऽश्नन्ति यश्चैवाग्रे प्रशंसति " ॥

वराहपुराणे-" याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न संशयः " ॥

हारीतः—" उद्धृत्य पाणिं विहसन्सक्रोधो विस्मयान्वितः ।
श्राद्धकाले तु यद्भुङ्क्ते न तत्प्रीणाति वै पितॄन् " ॥

वृद्धशातातपः-" आसने पादमारोप्य यद्भुङ्क्ते च द्विजोत्तमः ।
हन्ति दैवं च पित्र्यं च तदन्नं च प्रजाः पशून् " ॥

देवलः—" योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः ।
प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः " ॥

---

१ ख ग 'ति ब्रू° ।

यमः—" यस्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यश्च तैलाभिघारितम् ।
रजस्वलाभिर्यद्दृष्टं तद्वै रक्षांसि गच्छति " ॥

रजस्वलादिभिरिति व्याख्येयं बहुवचनम् ।

" निरोंकारेण यद्भुक्तं परिविष्टं समन्युना ।
दुरात्मना च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति " ॥

निरोंकारेणेत्योंकारादिकं[1] भोजनमन्त्रमन्तरेणेत्यर्थः ।

" विधिहीनमसंसृष्टान्नं[2] मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अश्रद्धया हुतं दत्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
नियुक्तश्चैव यः श्राद्धे यत्किंचित्परिवर्जयेत् ।
पितरस्तस्य तं मासं नैराश्यं प्रतिपेदिरे " ॥

वसिष्ठः—" उभयोः शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।
तदन्तरं प्रतीक्षन्ते ह्यसुरा दुष्टचेतसः ॥
तस्मादशून्यं हस्तेन कुर्यादन्नमुपागतम् ।
भाजनं वा समालभ्य तिष्ठेदुच्छोषणाद्द्विजः " ॥

तथा—" नियुक्तस्तु तथा श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति " ॥

वराहपुराणे—" उद्धरेद्यदि पात्रं तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जानोऽन्नं[3] वसुंधरे " ॥

शातातपः—" अर्धभुक्ते[4] तु यो विप्रस्तस्मिन्पात्रे जलं पिबेत् ।
यद्भुक्तं तत्पितॄणां तु शेषं विद्यात्तथाऽऽसुरम् ॥
हस्तं प्रक्षाल्य यश्चापः पिबेद्भुक्त्वा द्विजः सदा ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः " ॥

मनुः—" श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः " ॥

शातातपः—" भग्नपृष्ठस्तु यो भुङ्क्ते बहिर्जानुस्तथैव च ।
हसते वक्ति चाजस्रं स ज्ञेयः पितृघातकः ॥
न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो बस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् " ॥

---

१ ख. °कं मन्त्र° । २ ख °मस्पृष्टा° । ग. °ममृष्टा° । ३ क.च. भुञ्जतोऽपि व° । छ.ञ. भुञ्जतोऽन्नं । ४ ख. °क्तेन यो ।

बौधायनः—" पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
नैवासौ भोज्यते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः " ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—" शूद्राय चानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।
यो दद्याद्रागसंमोहान्न तद्गच्छति वै पितॄन् ॥
तस्मान्न देयमुच्छिष्टमन्नाद्यं श्राद्धकर्मणि ।
अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यां शिष्याय च सुताय च ॥
हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्चाशनं शनैः ।
अन्नाद्येनासकृच्चैनान्गुणैश्च परिचोदयेत् " ॥

परिचोदयेत्प्रवर्तयेत् ।

निगमः—" अपेक्षितं न यो दद्याच्छ्राद्धार्थं परिकल्पितम् ।
अधः कृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥
मांसापूपफलेक्ष्वादि दन्तच्छेदं न भक्षयेत् ।
ग्रासशेषं न पात्रे स्यात्पीतशेषं तु नो पिबेत् " ॥

अत्रिः—" हुंकारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्वाऽथ गुणान्वदेत् ।
भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं मुञ्चेद्धस्तेन वा पिबेत् ॥
प्रौढपादो बहिष्कक्षो बहिर्जानुकरोऽथ वा ।
अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥
पीत्वाऽवशिष्टतोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
खादितार्धं पुनः खादेन्मोदकादि फलादि वा ॥
मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठीवेद्भाजनेऽपि[2] वा ।
इत्थमश्नन्द्विजः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥
घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतम् ।
यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः " ॥

शातातपः—" अत्युष्णं सतिलं सर्वमनिवारितमद्रुतम् ।
अलोलुपो जितक्रोधो भुञ्जीतान्नं मितं हितम् " ॥

कार्ष्णाजिनिः—" कुर्यादथापरिश्रान्तो दम्भाहंकारवर्जितः ।
क्रोधं मोहं तथा लोभं वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि " ॥

कुर्याद्भोजनमित्यन्वयः ।

---

१ च. °म् । स दाता नरकं गत्वा ति° । २ ख. च. °वेद्भोज° ।

मनुः—" ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपागतम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् " ॥

यमः—" भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपागतः ।
उपविष्टेषु तु प्राप्तः कामं तमपि भोजयेत् " ॥ २३८ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ॥

अन्नं पायसादि ब्राह्मणानामभीष्टं तच्च हविर्भागार्हं क्रोधत्वरारहितो दद्यात् ।

शङ्खः—" अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।
तस्मिंस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्यत्प्रकृतं भवेत् " ॥

शङ्खलिखितौ—" ततस्तिलैर्मांसैः शाकैः सूपैः कृसरपायसापूपैर्लाजैर्भक्षैः पानैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूतमिष्टतोऽन्नं दद्यादनसूयः " ।

यमः—" ततो विष(श)ईमानीय भोजयेत्प्रयतो द्विजान् ।
अन्नं सूपं घृतं शाकं मांसं दधि पयो मधु ॥
सर्वमेतत्समानीय प्रणयेत यथासुखम् ।
यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरी " ॥

नारायणः—" यद्द्रव्यं यत्पवित्रं च यत्पित्र्यं यत्सुखावहम् ।
द्विजातिभ्यः सवर्णाया नार्या हस्तेन दीयते ॥
हृद्यं यदन्नमुष्णं यत्तदुष्णमिह शस्यते " ।

मनुः—" हविर्यच्चिररात्राय यच्चाऽऽनन्त्याय कल्पते ।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् " ॥

विष्णुः—" तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैः शाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्गोधूमैश्च मासं प्रीयन्ते । एकादशौरभ्रेणाजेन संवत्सरं तु पयसा तद्विकारैर्वा " ।

मनुः—" मुन्यन्नानि पयः सोमं मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते " ॥

अनुपस्कृतं कार्यान्तरार्थत्वेनापक्वम् ।

---

१ क.ग.च. °मुपस्थितः । २ ख. °मभिपूज° । ३ क. च. °दन्नं प्रकृ° । ४ क. ख. च. °दमत्समा° ।

बृहस्पतिः—" संस्कृतं व्यञ्जनाढ्यं च पयोमधुघृतान्वितम् ।
श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते " ॥

आपस्तम्बः—" नैयमिकं तु यच्छ्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् । सर्पिर्मांसमिति प्रथमकल्पाभावे तैलं शाकमिति " ।

कार्ष्णाजिनिः—" यदिष्टं जीवतश्चाऽऽसीद्दद्यात्तत्तस्य यत्नतः " ॥

यमः—" कृच्छ्रं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ।
तस्माद्विद्वान्नैव दद्यान्नापि याचेन्न दापयेत् " ॥

वृद्धशातातपस्त्वन्यथाऽऽह—" अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
न याचते द्विजो मूढः स भवेत्पितृघातकः ॥
अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
कृपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत् " इति ॥

तच्च श्राद्धार्थमुपकल्पितं याचितव्यं दातव्यं च । अनुपकल्पितं तु न याच्यं नापि देयमिति व्यवस्था ॥

आ तृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥ २३९ ॥
अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य च ॥
तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २४० ॥

ब्राह्मणतृप्तिं यावत्पवित्राणि सूक्तानि यजूंषि सामानि च जपित्वा यद्यदन्नं विप्रैरुपभुक्तं ततस्तत एकदेशं क्वचित्पात्रे कृत्वोपादाय पूर्वं जपं जपित्वा तृप्ताः स्थेति विप्रानामन्त्र्य तैश्च तृप्ताः स्म इति प्रत्युक्तः शेषमन्नं यथा नेतुं मन्यन्ते तथोक्त्वा तत्पात्रस्थमन्नं भूमौ प्रकिरेत् । ततो विप्रेभ्यः सकृत्सकृदपो दद्यात् । व्याहृतयः सावित्री " मधु वाता ऋतायते " इति त्र्यृचश्च पूर्वजपः स यज्ञोपवीतिना कार्यः । यदाह जमदग्निः—

" अपसव्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्तं स्तोत्रं जपं मुक्त्वा विप्राणां च विसर्जनम् " इति ॥

कात्यायनः—" अश्नत्सु जपेद्व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पितृमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि " ।

---

१ क. च. प्रशस्यते । २ ख. घ. °थमः कल्पोऽभा° । ३ ख. ग. घ. कृच्छ्रद्वा° । ४ च. मूकः । ५ ग. शेषाममनु° । ६ क. घ च. °नुमन्य । ७ ग. घ. °द्भूमावपो दद्यात्सकृत्स° । ८ ख. च. °न्नं पूर्वं ज° । ९ क. ख. ग. °जपो भुञ्जानेषु यो जपः स ।

कृणुष्व पाज [ऋ० अ० ३ अ० ४ व० २३] इत्याद्या रक्षोघ्नाः। पितृमन्त्रा उदीरतामवर [ऋ० अ० ७ अ० ६ व० १७] इत्यादयः।

बौधायनः—" रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूंषि च।
मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयाञ्शनैः " ॥

मनुः—" स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि *खिलानि च ॥
ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च।
इन्द्रेशसोमयुक्तानि पावमानीश्च शक्तितः ॥
बृहद्रथन्तरं तद्वज्ज्येष्ठसाम च रौरवम्।
तथैव शान्तिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च ॥
मण्डलब्राह्मणं तद्वत्प्रीतिकारि च यत्पुनः।
विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत् " ॥

विष्णुपुराणे-" रक्षोघ्नमन्त्रपठनं भूमेरास्तरणं तिलैः।
कृत्वा ध्येयाश्च पितरस्त एव द्विजसत्तमाः ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
मम तृप्तिं प्रयान्त्वग्न्यां विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
मम तृप्तिं प्रयान्त्वग्निहोमाप्यायितमूर्तयः ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदीरितम्।
मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य तथा पिता तस्य पिता च योऽन्यः।
विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु तृप्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥
यज्ञेश्वरो यज्ञसमस्तकव्यभोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र।
तत्संनिधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे " ॥

वायुपुराणे—" सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभम्।
स्वर्गापवर्गसोपानं पितॄणां च विमुक्तये ॥

---

* हरिवंशादीनि।

---

१ क. °णान्यखि°। २ क. च °मसूक्ता°। ३ क. ख. °कानि च। ४ क. घ. ख. °रापूर°। ५ ख. °श्वे दे°। ६ क. ग. घ. °रो इन्यस°।

अमूर्तीनां समूर्तीनां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां योगचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनां जनेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणां तथाऽन्येषां तान्नमस्यामि कामदान् ॥
मन्वादीनां जनेतारः सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।
तान्नमस्यामि सर्वान्वै पितॄनप्सुषदस्तथा ॥
नक्षत्राणां ग्रहाणां च वाय्वग्न्योश्च पितॄनथ ।
द्यावापृथिव्योश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
देवर्षीणां जनेतारः सर्वदेवनमस्कृताः ।
त्रातारः सर्वभूतानां तान्नमस्ये पितामहान् ॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगीश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
नमो गणेभ्यः सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तसु ।
स्वयंभुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
इत्येतदुक्तं सप्तार्चिर्ब्रह्मर्षिगणपूजितम् ।
पवित्रं परमं ह्येतच्छ्रीमद्रक्षोविनाशनम् " इति ॥

शेषानुज्ञापने विशेषमाह शौनकः—

" तृप्ताञ्ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदन्तेति च संपन्नं पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तं ततः स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेदभिमतेऽनुमते वा " इति ।

अस्यार्थः—श्राद्धे भोक्तॄंस्तांस्तृप्तान्विदित्वा मधु वाता ऋतायत इति त्र्यृचमक्षन्नमीमदन्त इति चैकामृचं राहूगणगौतमदृष्टामिन्द्रदै(दे)वत्यां पङ्क्तिं जपित्वा संपन्नमिति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा संपन्नमिति तैः प्रत्युक्ते यद्यदन्नं तैर्ब्राह्मणैर्भुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकोदन्नादेकदेशं पिण्डार्थं पात्रान्तरे पिण्डपितृयज्ञस्थालीपाकेन सहोद्धृत्य ब्राह्मणाननुज्ञापयत्यवशिष्टमन्नं किं क्रियतामिति । ततस्तस्मिन्नन्ने ब्राह्मणैरभिमते स्वीकृते विप्रगृहं प्रति तत्प्रापणीयम् । अथ ज्ञातिभिः सहोपभुज्यतामित्यनुमन्यन्ते तदा तथैव कुर्यादिति ।

---

१ क. °नां च ने° । २ ग. जनीता° । ३ ख. मन्त्रादी° । ४ ग. च. जनीतारः । ५ ग च. जनीता° । ६ क. घ. च. त्रातारः । ७ ख. योगेश्व° । ८ ख. °भपङ्क्तिमि° । ९ ख. च. °कादे° । १० ख. °मतैः स्वी° ।

मनुः—" ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः " ॥

मार्कण्डेयः—" प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या भूनिविष्टेन जानुना ।
तृप्ता भवन्तः संपन्नं भवतां कच्चिदेव तु " ॥

मनुः—" सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संनीयाऽऽप्लाव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि " ॥

संनयनमेकत्र पात्रे ग्रहणम् ।

" असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ।
उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ॥
दासवर्गस्य तत्पित्र्यं भागधेयं प्रचक्षते " ।

भागधेयं भागः । ततश्चानुपनीतप्रमीतांश्च स्वकुलोत्पन्नाञ्जन्तूंस्तथा कुलयोषित्प्रभृतीनामत्याज्यानां ये त्यागिनस्तांश्चोद्दिश्य विप्रभोजनपात्रस्थमन्नं दर्भेषु च यो विकिरस्तदुभयं पृथक्पृथक्त्याज्यमित्यर्थः सिद्धो भवति । यश्च(च) भूमिगतं विप्रोच्छिष्टं तदजिह्मायाशठाय मृताय दासवर्गाय संकल्पनीयम् ।

वसिष्ठस्तु—" उच्छेषणं भूमिगतं विकिरं लेपमोदकम् ।
अनुप्रेतेषु विसृजेदप्रजानामनायुषाम् " इति ॥

प्रेतेषु पित्रादिषु येऽनुप्रेता अनुमृता ये च स्वकुलेऽप्रजसोऽल्पायुषश्च तानुद्दिश्योच्छेषणादि दद्यात् ।

तथा—" प्राक्संस्कारात्प्रमीतानां सप्रेष्याणामिति श्रुतिः ।
भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणे उभे " ॥

पात्रगतमुच्छिष्टम् । भूमिगतमुच्छेषणम् । ततश्चासंस्कृतप्रमीतेभ्यः सप्रेष्येभ्य इति चोद्देशः कार्य इति सिद्धं भवति । वैश्वदेविकब्राह्मणविकिरे गोभिलोक्तमन्त्रः—

" असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् " ॥

पित्र्यब्राह्मणसंबन्धिविकिरविषये बृहस्पतिः—

" उपस्पृष्टोदकानां तु ब्राह्मणानां तदग्रतः ।
सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रमेनमुदाहरेत् ॥

---

१ ग. °त्रे करण° । २ ख. च. °किरंश्च । ३ घ. यः । तच्छो° । ४ क. °त्यागिनां । ५ क. ख. अग्रं प्रे° । ६ क. च. स्मृतिः । ७ ग. °मेतदुदीरयेत् । छ. म. °मेतदुदाहरन् । अ° ।

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽपि दग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् " ॥

इति बृहस्पतिमते विकिर आचमनानन्तरम् । अन्यमते तु प्रागेवाऽऽचमनात् । कात्यायनः पुनरेतं मन्त्रमाह—

" ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा जीवा जाताः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् " इति[2] ॥

मार्कण्डेयः—" अन्नं सतृणमभ्युक्ष्य मामेक्षेष्ठेति[3] मन्त्रतः ।
उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकं ततः ॥
अन्नं तु विकिरेद्भक्त्या भृत्यभागस्तु स स्मृतः " ॥

अत्रान्नविकिरे मन्त्रः । न तु प्रोक्षणे । तृणमत्र दर्भाः । " दर्भेषु विकिरश्च यः " इति वचनात् ।

मरीचिः—" श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा यो नाऽऽचामेन्मतिभ्रमात् ।
पितरस्तस्य षण्मासान्भवत्युच्छिष्टभोजिनः ॥ २३९ ॥ २४० ॥

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ॥
उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान्दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥२४१॥

प्रकृतं सर्वप्रकारमन्नं स्तोकशः स्तोकशः क्वचित्पात्र उपादायोद्धृत्य पिण्डपितृयज्ञविधानेन चान्नमयान्पिण्डान्दद्यात् । सतिलं दक्षिणामुख इति पितृयज्ञाद्विशेषः । उच्छिष्टसंनिधौ नाग्निसंनिधावित्यर्थः ।

अत्रिः—" पितॄणामासनस्थानामग्रतस्त्रिष्वरत्निषु ।
उच्छिष्टसंनिधानं तन्नोच्छिष्टासनसंनिधौ " ॥

जातूकर्ण्यः[4]—" व्याममात्रं समुद्धृत्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्रोपस्पृशतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः " ॥

भास्करस्मृतौ—" विप्राणां[5] बाहुमात्रेण पिण्डदानं विधीयते " ॥

मनुः—" उपलिप्ते शुचौ देशे स्थानं कुर्वीत सैकतम् ।
मण्डलं चतुरश्रं वा दक्षिणावनतं महत् ॥
एकदर्भेण तन्मध्यमुल्लिखेत्त्रिश्च तं त्यजेत् ।
तस्मिन्स्थाने ततो दर्भानेकमूलशिखान्बहून् ॥
दक्षिणाग्रानुदक्पादान्सर्वांस्तान्स्तृणुयात्समम् " ॥

---

१ ख. 'मनीयाज' । २ क. ख. घ. च. छ. ज °ति । बृहस्पतिमते–मा° । ३ ख. घ. 'ति यत्नतः । ४ ख. ग. °र्णु संभूः । ५ ख. °र्यः । प्रासमा° । ६ ख. °णां बहु° ।

कात्यायनः–" तृप्ताञ्ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं जप्त्वा मधुमतीर्मधु मध्विति च तृप्ताः स्थेति पृच्छति। तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रीन्पिण्डानवनिज्य दद्यादाचान्तेष्वित्येके " ।

ब्रह्माण्डपुराणे—" सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।
प्रघर्षणं ततः कुर्याच्छ्राद्धकर्मण्यतन्द्रितः ॥
खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनं बुधः ।
सकृदेव पितॄणां स्याद्देवानां च त्रिरुच्यते " ॥

उल्लेखनं पिण्डनिर्वपणप्रदेशे लेखाकरणम् ।

वायुपुराणात्—" सकृदेवाऽऽस्तरेद्दर्भान्पिण्डार्थं दक्षिणामुखः ।
प्राग्दक्षिणाग्रान्प्रयतो दद्यात्पिण्डाननन्तरम् " ॥

तथा—" मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन्पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।
जानु कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः " ॥

जातूकर्ण्यः—" उपमूलं समास्तीर्य दर्भानुच्छिष्टसंनिधौ ।
कृत्वाऽवनेजनं दद्यात्रीन्पिण्डांस्तु यथाविधि " ॥

सुमन्तुः—" श्राद्धसेवनकाले तु पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः " इति ॥

बृहस्पतिः–" सर्वस्मात्प्रकृतान्नात्पिण्डान्मधुतिलान्वितान् ।
पितृमातामहादीनां दद्याद्दृष्टविधानतः " ॥

मरीचिः—" पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते ।
राजतोदुम्बराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः " ।

उदुम्बरं ताम्रमयम् ।

पारस्करः—" अर्घदानेऽथ संकल्पे पिण्डदाने तथाऽक्षये ।
गोत्रसंबन्धनामानि यथावत्प्रतिपादयेत् " ॥

गृह्यकृत्—" यदि नामानि न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिवीसद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयम् । स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयम् " ।

---

१ च. °धादनाचा° । २ च. °तः । कण्ड° । ३ ख. च. °र्घार्चम् । य° । ४ क. घ. °क्षमभ्य इ° । ख. °क्षषद्भ्य इ° ।

विष्णुधर्मोत्तरे—" पिण्डनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः[1] ।
काशेषु राजन्दूर्वासु पवित्रे ते परे स्मृते " ॥

व्यासः—" ब्रूयाच्छ्राद्धेषु सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।
सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च " ॥

मरीचिः—" आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान्कुर्वीत पार्वणे ।
एकोद्दिष्टे बिल्वमात्रं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥
नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मादपि तु निर्वपेत् ।
तस्मादपि स्थूलतरमशौचे प्रतिवासरम् " ॥

मनुः—" न्युप्य[2] पिण्डान्पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
तेषु पिण्डेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम् " ॥

लेपभागिन आह मत्स्यपुराणम्—
" लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं[3] साप्तपौरुषम् " ॥

विष्णुः—" अत्र पितरो मादयध्वमिति[4] दर्भमूले करावघर्षणम् " ।

व्याघ्रः—" दर्भमूलेषु निर्मृज्याद्धस्तलेपं समाहितः ।
अद्भिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं[5] प्रतिपिण्डं तु पूर्ववत् ।
कृत्वाऽवनेजनं कुर्यात्पिण्डपात्रमधोमुखम्[6] " ॥

मनुः—" आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।
षडृतूंश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवित् " ॥

ब्रह्माण्डपुराणात्—" कृष्णाच्चैव तिलात्तैलं यत्नात्सुपरिरक्षितम् ।
बिल्वपात्रेण[7] दातव्यं पितृभ्योऽभ्यञ्जनं बुधैः " ॥

तिलादिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् ।

तथा—" अपसव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमम् ।
नामान्युच्चार्य सर्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च ॥
क्षौमसूत्रं नवं दद्याद्दिशोत्कार्पासकं तथा ।
पत्तोर्णं पट्टसूत्रं च कौशेयं च विसर्जयेत्[8] " ॥

क्षौममतसीप्रभवम् । पत्तोर्णं धौतकौशेयम् । पट्टसूत्रं प्रसिद्धम् । कौशेयं[9] त्रसरीसूत्रम् ।

---

१ ख. ग. °णैः । कुशे° । २ ग. न्यस्य । ३ क. ग. च. °ण्ड्यं सप्त° । ४ च. 'मिलामलके. नाव' । ५ घ. °त्रं पितृपि° । ६ ग. °त्पितृपा° । ७ ख. °ल्वमात्रे° । ८ क. ग. विवर्जे° । ९ घ. °यं भ्रमरी° ।

शङ्खः—" ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथ वा नवम् ।
दशां विवर्जयेत्प्राज्ञो यद्यप्यहतवस्त्रजा " ॥

आश्वलायनः—"वासो दद्याद्दशा³मूर्णास्तुकां वा " इति । ततश्च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्दशाया विकल्पः ।

व्याघ्रः—" गन्धपुष्पादि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् ।
एतद्वः पितरो वासो दशा दद्यात्पृथक्पृथक् " ॥

बृहस्पतिः—" धूपदीपैर्माल्यगन्धैस्तथा वस्त्राञ्जनादिना ।
समभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेत् " ॥

ब्रह्मपुराणात्—" मधु चाऽऽज्यं जलं चार्घं पुष्पं धूपं विलेपनम् ।
बलिं दद्याच्च विधिवत्पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा " ॥

पुराणात्— " यत्किंचित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथंचन " ॥

विष्णुः—" पिण्डानां विकिरं कृत्वाऽऽर्घपुष्पधूपानुलेपनान्नाद्यभक्ष्यभोज्यं निवेदयेत् । उदपात्रं मधुघृततिलैः संयुक्तं च " ।

मनुः—" अविजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथा न्युप्तान्समाहितः " ॥ २४१ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ॥

मातामहानामप्येवं पितृवत्पिण्डदानं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणानाचामयेत् ।

विष्णुः—" उदङ्मुखेष्वाचमनं दत्त्वा ततः प्राङ्मुखेषु दद्यात् " ।

ततश्च सुप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।

नारायणः—" अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः " ॥

बृहस्पतिः—" भाजनेषु तु तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
*निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वा यान्ति यथागतम् " ॥

जातूकर्ण्यः—" पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ॥
न स्त्रीभिर्न च बालेन न सजात्या कदाचन " ॥

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ १४२ ॥
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

---

* एतदर्धस्थान एतदर्धम्–"तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः" इति ग. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ क. °तसूत्रजाम् । आ° । २ ग. 'दशां पूर्णा । ३ ख. च । ४ ख. ग. च. °किरणं कृ° । ५ ख. ग. घ. छ. ञ. °वाच्य त° ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥२४३॥
ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥

ततो विप्राचमनादूर्ध्वं स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति विप्रान्वाचयेदित्यर्थः । तैश्च स्वस्तीत्युक्तेऽक्षय्योदकं कुर्यात् । षष्ठ्यन्तगोत्रसंबन्धनामानन्तरमक्षय्यमस्त्वित्युक्त्वा विप्रहस्तेषु जलं निषिञ्चेदित्यर्थः । ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा स्वधाकारं कारयेत्स्वधां वाचयिष्य इति विप्राननुज्ञापयेदित्यर्थः । तैश्च वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यः स्वधोच्यतामिति विप्रानुज्ञापने कृतेऽस्तु स्वधेति तैरुक्ते भूमौ जलं सिञ्चेत् ।

शातातपः—" अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टकामांस्तु वाचयेत् ।
दीर्घाः सूर्यहया नद्यो विष्णोस्त्रीणि पदानि च ॥
एवमेषां प्रणामेन दीर्घमायु[1]रवाप्नुयात् ।
अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् ॥
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः[2] ।
लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ॥
लक्ष्मीर्वसेत्सदा सोमे सौमनस्यं सदाऽस्तु मे ।
अक्षतं[3] चास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तु मे ॥
यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ।
दक्षिणायां तु सर्वत्र बहु देयं तथाऽस्तु नः ॥
एवमस्त्विति तैर्वाच्यं मूर्ध्ना ग्राह्यं तु तेन तत् " ।

ब्रह्मपुराणात्–" आचान्तेषूदकं दद्यात्पुष्पाणि सयवानि च ।
यवोऽसीति पठन्मन्त्रं श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
दद्यात्तथाऽक्षय्यजलं तिलाज्यमधुसंयुतम् ।
सपवित्रान्कुशान्भूमावास्तीर्य सतिलांस्तथा " ॥

ब्रह्माण्डपुराणात्–" सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।
हस्त्यश्वरथयानानि समृद्धानि गृहाणि च ॥
उपानत्पादुकाछत्रचा[4]मराण्यजिनानि च ।
यज्ञेषु दक्षिणा पुण्या सेति संचिन्तयेत्सदा " ॥

या यज्ञदक्षिणा सैवेयमिति बुद्धिः कार्येत्यर्थः ।

---

१ क. च. °युश्च विन्दति । अ° । २ ग °नः । अप्स्वेव लक्ष्मीर्वसति लक्ष्मीर्वसति पु° । ३ ख. °क्षय्यं चा° । ४ क. च. °मरण्यजना° ।

" दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् " ।

तथा—" लोके श्रेष्ठतमं सर्वं मनसश्चापि यत्प्रियम् ।
सर्वं पितॄणां दातव्यं तेषामेवाक्षयार्थिना ॥
अनन्तमक्षय्यं[1] स्वर्ग्यं राजतं दानमुच्यते ।
पितॄणां तेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत " ॥

मार्कण्डेयः—" अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।
प्रसूयमानां यो धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुंगवे ॥
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं दद्यात्कृष्णाजिनं च यः ।
सुवर्णशृङ्गं सखुरं विधिना मानवोत्तमः " ॥

पारस्करः—" एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।
भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः[2] " ॥

पात्रानुसारत[3] इत्यर्थः ।

वृद्धगौतमः—" दक्षिणां पितृदेवेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो द्वयोः " ।

पितरो देवा येषां ते पितृदेवाः पितृदेवत्याः श्राद्धभोक्तार इत्यर्थः । तेभ्यः पूर्वं दक्षिणां दद्यात्ततो द्वयोर्वैश्वदेविकविप्रयोरित्यर्थः । द्वयोरिति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । ततश्च ब्राह्मणेभ्य एव दक्षिणा देया न पित्रादिभ्यः । तथा च देवलः—

" आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यश्च प्रयच्छेदथ दक्षिणाम् ।
हिरण्यरत्नभोगानामन्येषां च स्वशक्तितः " ॥

एवं च सति दक्षिणाशब्दसामञ्जस्यं भवति । यच्च वाक्यं " पितृभ्यो दक्षिणा देया " इति तत्पितृदेवत्यब्राह्मणसंबन्धपरम् । अन्यथा ब्राह्मणानां दक्षिणास्वाम्यं न स्यात् ।

जमदग्निः—" सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जनम् " ।

अपसव्यं तत्रापि भगवान्मत्स्यो मेने ।

कात्यायनः—" स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्युक्ते पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यतामित्यनुज्ञापितैर्विप्रैरस्तु स्वधेत्युच्यमान ऊर्जं वहन्तीरित्यपो निषिञ्चेत्सपवित्रेषु कुशेषु ॥२४२॥२४३॥

विश्वे देवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥२४४॥

---

१ ग. च. 'क्षयं स्व' । २ ख. °नुमानतः । ३ क. °नुमानमित्य' ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ॥
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥२४५॥

विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति कर्त्रा विप्रैश्चोक्ते दातारो नोऽभिवर्धन्तामिति श्लोकं जपेत् ।

पुराणात्—" सव्यवद्भिर्व्यतीर्थेन यवोदकमथो ददत् ।
विश्वे देवाश्च यज्ञेऽस्मिन्प्रीयन्तामित्युदाहरेत् " ॥

मत्स्यपुराणे—" ततः स्वधावाचनकं विश्वे(श्व)देवेषु चोदकम् ।
दत्त्वाऽऽशिषोऽपि गृह्णीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥
अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ।
गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ॥
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥
एताः सत्याशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्तश्च तैः पुनः " ॥

अत्र बौधायनेन " दातारो नोऽभिवर्धन्ताम् " इति श्लोकानन्तरम्—
" अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन "
इति मन्त्र आम्नातः ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

इत्युक्त्वा तु प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४६ ॥

इति पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा ब्राह्मणानां प्रिया वाचश्चोक्त्वा तांश्च नमस्कृत्य प्रीतः सन् " वाजेवाजे " इत्यनया त्रिष्टुभा वसिष्ठदृष्टया विप्रदेवत्यया विसर्जयेत् । अत्र पितृविसर्जनं पूर्वम् । अत्र मत्स्यपुराणम्—
" ततस्तानग्रतः स्थित्वा प्रतिगृह्योदपात्रकम् ।
वाजेवाज इति जपन्कुशाग्रेण विसर्जयेत् " ॥

विप्रविसर्जनं चोपवीतिना कार्यम् ।
" उपवीयो स्वधेति विसृजेदस्तु स्वधेति विसृजेत् । अस्तु स्वधेति वा " ।

इति शौनकवचनात् । प्रतिब्राह्मणं मन्त्रावृत्तिः । कुशाग्रस्पर्शरूपविसर्गस्य सर्वविप्रविषयस्य युगपत्कर्तुमशक्यत्वात् ।

---

१ क. च. °पवीये स्व°।

बृहस्पतिः—"अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाभिवन्दनात् ।
अद्य मे वंशजाः सर्वे गतास्तेऽनुग्रहाद्दिवम् ॥
अत्र शाकादिदानेन क्लेशितो ये मयेदृशाः ।
तत्क्लेशजातं चित्तेन विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ " ॥ २४६ ॥

यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ॥
पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ २४७ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रेऽर्घ्यसंस्रावाः पूर्वं स्थापितास्तत्पात्रं पूर्वमुत्तानं कार्यं ततः प्रागुक्तं विप्रविसर्जनं कार्यम् । येषां गृहे पितृपात्रमुत्तानमेव पात्रान्तरेण पिहितं स्थापनीयमेवेति विहितं तन्मतमाश्रित्य दक्षिणादानानन्तरमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

" ततः संस्रावपात्रेभ्यो जलमादाय चार्पितम् ।
ऊर्जं वहन्तीश्च जपन्पिण्डांश्चाप्यवसिञ्चति " ॥ २४७ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ॥
ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४८ ॥

तान्विप्रान्प्रदक्षिणीकृत्य गच्छतोऽनुगम्य पितृसेवितं श्राद्धावशिष्टमेवान्नं भुञ्जीत । श्राद्धकर्ता भोक्तारश्च तां रात्रिं ब्रह्मचारिणो भवेयुः ।

मत्स्यपुराणात्—" बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात्पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।
बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभार्यासमन्वितः ॥
निवृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् ।
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च " ॥

बहिर्गृहाद्बहिरित्यर्थः ।

कात्यायनः—" वाजे वाजे इति विसृज्याऽऽमावाजस्य इत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रविशेत् " ।

मनुः—" प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः शक्तितो दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ॥
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः " ।

---

१ क. °म् । यत्तु शा° । ग. °म् । पत्र । २ ख. °ता यूयमीद° । ३ क. °जातचित्तां तु वि° । ख. °जातचित्तं तु वि° । ४ ख. संस्रावाः । ५ क. ग च. °यमिति । ६ क. ख. निर्वृत्य । ७ क. दद्याद्वान्ध° ।

ज्ञातयः पितृपक्ष्याः । बान्धवा मातृपक्ष्याः । गृहबलिशब्देन सकलमेव वैश्वदेवादि कर्मोपलक्ष्यते ।

पुराणात्—" ततो विसर्जयेद्विप्रान्प्रणिपत्य च भक्तितः ।
आद्वारमनुगच्छेच्च आगच्छेच्चानुमोदितः " ॥

मार्कण्डेयः—" ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथाऽतिथिम् ।
नित्यक्रियां पितॄणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥
पितॄणां न तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
पृथक्पाकेन चेत्यन्ये केचित्पूर्वं तु पूर्ववत् ॥
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः " ॥

नित्यक्रिया वैश्वदेवादिः ।

स्मृत्यन्तरम्—" आतिथ्यरहितं श्राद्धमासुरं सति संभवे ।
देहि देहीति वक्तव्ये भोक्तुर्दोषोऽन्यथा भवेत् " ॥

देवलः—" निर्वर्त्य पितृमेधं तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।
आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीञ्शेषेण तोषयेत् " ॥

ब्रह्मपुराणे—" भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः श्राद्धेषु च सदैव हि " ॥

तथा—" बन्दिमागधसूताश्च तौर्यत्रिकविदस्तथा ।
अलब्धलाभाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यशः ॥
तस्मात्तेऽपि विभोक्तव्याः सकलं च विभज्य च " ॥

गीतनृत्तवाद्यानि तौर्यत्रिकम् ।

देवलः—" श्राद्धं दत्त्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।
देवा हविर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा " ॥

आपस्तम्बः–" सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासावरार्धं प्राश्नाति " ।

एतत्संकल्पितैकादश्याद्युपवासविषयं भोजनविरोधिरोगविषयं च । " प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय" इत्युत्तरं यजुः । ततश्च " भुञ्जीत पितृसेवितम्" इत्यनेन भोजनं कर्तव्यमेवेति नियम्यते । तत्राऽऽमिषादि पितृसेवितमप्यौपवसथ्येऽहन्यग्निमता न भक्ष्यम् । " अमाषममांसं व्रतं व्रतयीत " इति श्रुतेः । अनग्निस्तु भक्षयेदेव ।

यत्पुनः—" आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ।
मांसाशने पञ्चदशी कामधर्मे तथाऽष्टमी "

१ ख. ग. °पक्षाः । गृ° । २ क. °देविकादि° । ३ क. च. °र्नरैः । नि° । ४ क. च. प्राश्नन्ति ।

इत्यादि पञ्चदश्यां मांसवर्जनं तद्रागप्राप्तं मांसभक्षणं वारयति । न वैधम् । पितृसेवितभोजनविधिश्च सकृद्भक्षणमात्रेणैव चरितार्थो भवतीति तदभ्यासो रागीय एव ।

विष्णुपुराणे—" श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियोज्य च ।
व्यवायी रेतसो गर्भे मज्जयत्यात्मनः पितॄन् " ॥

व्यवायो मैथुनम् ।

शातातपः—" श्राद्धं कृत्वा परे श्राद्धे भुञ्जते ये तु जिह्मलाः ।
पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः " ॥

तथा—" पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धं भुक्त्वाऽष्ट वर्जयेत् " ॥

यमः—" दशकृत्वः पिबेच्चापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः ।
ततः संध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि " ॥

अत्र सकृन्मन्त्रः । कार्याविशेषात् । यत्र हि मन्त्रकार्यं शिष्यते तत्र कर्मावृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्तते । यथा निर्वाप्याज्यग्रहणयूपच्छेदनमन्त्राः । तैर्हि निर्वापादिसंस्कार्यं द्रव्यं प्रकाश्यते । तद्भेदाद्युक्ता मन्त्रावृत्तिः ।

मत्स्यपुराणे—" पुनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासमैथुनम् ।
श्राद्धं कृत्वा च भुक्त्वा च सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥
स्वाध्यायं कलहं चैव दिवा स्वप्नं च सर्वदा " ॥

ब्रह्मपुराणे—" अस्तास्ते च ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाम्भसि ।
निक्षिपेत्प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखानि च ॥
द्वितीयेऽहनि सर्वं च भाण्डप्रक्षालनं तथा " ॥ २४८ ॥

सर्वेषां श्राद्धानां प्रकृतिभूतं पार्वणं श्राद्धं विधायेदानीं तद्विकृत्यात्मकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधातुमाह—

**एवं प्रदक्षिणं[2] कृत्वा वृद्धौ नान्दीमुखान्पितॄन् ॥
यजेत दधिकर्कन्धुमिश्राः[3] पिण्डा यवैः क्रियाः ॥२४९॥**

वृद्धौ विवाहादौ नान्दीमुखसंज्ञकान्पितॄनेवं पार्वणोक्तश्राद्धप्रकारेण यजेत । प्रदक्षिणं कृत्वा प्रदक्षिणं कुर्वन्नित्यर्थः । अत्र पौर्वापर्यमविवक्षितम् । संमील्य हसतीतिवत् । अत्रापरो विशेषः कर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैश्च[4] तिलैश्च कार्याः क्रिया इति । कर्कन्धु बदरम् ।

---

१ क. पुनः । २ ङ. °क्षिणाकृतको वृ° । ३ ङ. °मिश्रान्पिण्डान्यवैः । ४ क. च. °श्च का° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

अत्र विष्णुपुराणम्—" कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनि ।
नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही ॥
युग्मांस्तु प्राङ्मुखान्विप्रान्भोजयेन्मनुजेश्वर " ।

मत्स्यपुराणम्–" उत्सवानन्दसंताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥
ततो मातामहाः पूज्या विश्वे देवास्तथैव च " ।

शातातपः—" नानिष्ट्वा तु पितॄञ्श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ।
तिस्रोऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसां कुर्वन्ति मातरः " ॥

ब्रह्मपुराणे—" कर्मण्यथाऽऽभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥
पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् " ।

शातातपः—" मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् " ॥

भास्करः—" निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् " ॥

कात्यायनः–" विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं यस्य शुश्रुम चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नाऽऽदौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥
आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ।
नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ॥
एवमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक्पृथक् ।
नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते " ॥

पुराणात्—" वैश्वदेवविहीनं तत्केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
युग्मास्तत्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणम् " ॥

---

१ क. ख. च. °श्मनः । ना° । २ क. च. भोजने । ३ क. घ. °वनं श्राद्धं कर्माङ्गं विधिव° । ४ क. घ. च. 'ज्ञस्य व' ।

वृद्धवसिष्ठः—" पूर्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं कर्माहे पैतृकं तथा ।
उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु " ॥

वृद्धशातातपः—" पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्नेव वासरे ।
श्राद्धत्रयं प्रकुर्वन्ति तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् " ॥

शातातपः—" पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं स्मृतम् ।
ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् " ॥

वसिष्ठः—" श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ।
मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वं पितृभ्यस्तदनन्तरम् ॥
ततो मातामहानां तु पिण्डान्दद्यात्क्रमेण तु " ।

कात्यायनः—" असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन्कर्मकारिभिः[1] ।
अतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥
गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः[2] पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु " ॥

एतच्च सर्व एव मत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यात इत्येतद्विषयम् । अस्य चायमर्थः—सर्व एव पतितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य मत्युद्धारो ज्ञातिपरिग्रहः पुत्रजन्मना व्याख्यातः । पुत्रे जाते ये तस्य जातकर्मादयः संस्कारास्ते सर्वेऽप्यस्य कार्या इति । एवं च जातकर्मादीनां संस्काराणां युगपत्करणाद्गणशः क्रियमाणत्वम् ।

" स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकारणात् ।
पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् " ॥

पिण्डानभ्युदयश्राद्धे तेषां पुत्राणामोद्वाहनादा विवाहात्पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् । अत्र क्रमशब्देन पितुरनन्तरो भ्रात्रादिर्लक्ष्यते । पुत्रविवाहे पितुः श्राद्धाधिकारः[3] कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यनेनोक्तो वोढुरपि पृथगधिकारो नानिष्ट्वा तु पितॄञ्श्राद्धमित्यनेनोक्तस्तेन पुत्रविवाहे पित्रा पुत्रेण च वृद्धिश्राद्धं पृथक्कार्यम् । पुत्रेण च—

" येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सुतोऽग्निमान् "

इति विधिमाश्रित्य कर्तव्यम् । अत्र चाग्निमद्ग्रहणमधिकारिमात्रोपलक्षणार्थम् । अत एव समावर्तने ब्रह्मचारिणा जीवत्पितृकेण पितामहादिभ्यः श्राद्धं प्रदीयते । वृद्धवसिष्ठः—

---

१ च. °भिः । प्रति° । २ च. °भ्यः प्रणनं । ३ ख.° रः कर्तव्यः क°। च. °रः कार्यः क° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

" मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।
पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ मुदाऽन्विताः " ॥

चतुर्विंशतिमतात्—" अथाऽऽभ्युदयिके प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् ।
जातिधर्मकुलश्रेणिलोकानां वृद्धिकारणम् ॥
तिस्रः पूज्याः पितुस्तिस्रः पूज्या मातामही तथा ।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृमातृष्वसाऽष्टमी " ॥

माता पितामही प्रपितामहीति तिस्रः पितृपक्षे । मातामही मातुः पितामही मातुः प्रपितामहीति तिस्रो मातृवर्गे । तथा मातृष्वसा पितृष्वसा चेत्यष्टौ मातरः ।

" ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् ।
वृध्द्यादौ पूजयित्वा तु पश्चान्नान्दीमुखान्पितॄन् ॥
मातृपूर्वान्पितॄन्पूज्य ततो मातामहानपि ।
मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः " ॥

कात्यायनः—" कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।
अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
कुड्यलग्ना वसोर्धाराः पञ्च धारा घृतेन तु ।
कारयेत्सप्त धारा वा नातिनीचा न चोच्छ्रिताः ॥
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः* ।

आयुष्याणि आनोभद्रीयादीनि ।

मातरस्तु—" ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी क्रमात् ।
वाराही नारसिंह्यैन्द्री सप्तैता मातरो मताः " ॥

यद्वा—" गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

---

* एतदग्रेऽधिकोऽयं ग्रन्थश्च. पुस्तके स यथा—
" ललिता च उमा गौरी अम्बिका सलिलाश्रया । भगाह्वी च भगाक्षी च धाराः सप्त प्रकीर्तिताः ॥
अनुमतिश्च राका च सिनीवाली कुहूस्तथा । धात्री सर्वेश्वरी चैव ह्यन्नेश्वरी तथैव च ॥
एतास्तु देवता नित्यं भक्तगोलकदेवताः । पूज्या ह्यक्षोटशाखायामेकान्तवासिनी सदा ॥
मृत्तिकागोलके पूज्यो महागणपतिर्विभुः । पञ्चामृतं घृताभ्यक्तं मधुमांसं द्वितीयकम् " इति ॥

---

१ क. °पुत्रयुता । २ ख. ग. घ. मातामहव° । ३ ख. दुर्गाः क्षे° । ४ ख. ग. घ. च °न् । पितृ° । ५ क. घ. च. °युग्माः पूज्या । ६ च. °खिता वा । ७ क. च. °पुष्पैश्च नै° ।

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
अपोऽर्घ्यं गन्धपुष्पं च धूपं दीपं निवेदयेत् " ॥

ब्रह्मपुराणात्—" पूर्वाह्णे दैविकं कार्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना ।
सव्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता " ॥

सव्यं प्रदक्षिणम् ।

तथा—" युग्मांस्तु भोजयेद्वृद्धौ ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।
नान्दीमुखास्तु पितरस्तृप्यन्तामिति वाचयेत् " ॥

अत्रिः—"पूर्वाह्णे वै भवेद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् ।
पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः " ॥

कात्यायनः—" आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पित्र्यमन्त्रवर्जं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थः संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नो दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने । नान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्य इति पृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः प्रीयन्तामिति स्वधां प्रयुञ्जीत । युग्मानाशयेत् " ।

तथा—" अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ।
प्रातरामन्त्रितान्विप्रान्युग्मानुभयतस्तथा ॥
उपवेश्य कुशान्दद्यादृजुनैव हि पाणिना " इति ।

प्रातरुपवेश्येत्यन्वयः । आमन्त्रणं पूर्वेद्युरेव ।

तथा—" निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ॥
पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि दैवे नैव हि कारयेत् ॥
ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मान्कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वाऽर्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते " ॥

द्वयोर्द्वयोर्ब्राह्मणयोर्हस्तौ मेलयित्वाऽर्घ्यदानं कार्यम् । तत्र ज्येष्ठस्य विप्रस्य हस्त उत्तरः कार्यः ।

---

१ क. वाचयति । २ ख. ग. सर्वस्य ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

तथा—" मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥
न चाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित्पितृसंहिताम् ।
अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
यस्तस्य प्रकरोऽन्नस्य तिलमान्यवमांस्तथा ।
उच्छिष्टसंनिधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥
संपन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
प्रागग्रेषु तु दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिध्वेति निस्तिलाः " ॥

आद्यः पङ्क्तिमूर्धन्यो विप्रः ।

" द्वितीये च तृतीये च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥
सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
संयोज्याक्षतकर्कन्धुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
अवनेजनवत्पिण्डान्दत्त्वा बिल्वप्रमाणकान् ।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥
उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।
भवेदधश्च करणादधरः श्राद्धकर्मसु ॥
तस्मात्सर्वेषु श्राद्धेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।
मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥
गन्धादीनि क्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्द्विजान् ।
अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥
दक्षिणाप्रवणे देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥
अथाग्रभूमिमासिञ्चेत्सम्यक्प्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
अक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान्प्रतिपादयेत् ॥

---

१ क. सोममधु॰ । २ ख. अपक्षि॰ । ३ क. घ. च. छ. ञ. ॰क्षिपन्मू॰ । ४ क. ॰भिजाति । ५ क. ख. घ. ॰त्स सुप्रोक्षि॰ ।

अक्षय्योदकदानं च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।
पवित्रान्तर्हितान्पिण्डान्सिञ्चे[1]दुत्तानपात्रकृत् ॥
युग्मानेव स्वस्तिवाच्य अङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्या[2]नुव्रजेत्ततः " ॥

धुर्यः पङ्क्तिमूर्धन्यः । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्—

"आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यात् । उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखः । द्वौ दर्भौ पवित्रे [3]सोपयामानि पात्राणि चत्वारि शं नो देवी-रित्यभिमन्त्रितासु यवानावपति । यवोऽसि सोमदै[4]वत्यो गोसवो[5] देवनिर्मितः । प्र[6]त्नवद्भिः प्र[7]भुस्तुष्टया नान्दी-मुखाँल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहेति पितरः प्रीयन्तामि-त्येषां प्रतिग्रहणं विसर्जनं च । एवमुत्तरयोः पितृपिता-महयोर्नित्यं चाग्नौकरणम् । स्वाहाकारेण होमश्च । अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहः । इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यत्र पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरप्रतिरथं च श्रावयेत् । भुक्त्वा च येषु पिण्डदानमाशयान्गोमयेनोपलि[8]प्य तेषु प्रागग्रान्कुशानास्तीर्यालंकृत्य पृथगाज्यमिश्रैर्गुडौदनो हविः [9]सर्वत्र तस्यार्धेन द्वंद्वे आज्याहुतीर्जुहुयात् । नान्दी-मुखाः पितरः प्रीयन्तामिति विसृजेत् । प्रदक्षिणमुपचारः । यवैस्तिलार्थः सर्वं द्विर्द्विः " इति ।

भविष्यत्पुराणम्—"पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।
वृद्धिश्राद्धे महाबाहो [11]लोके धर्ममपेक्षते " ॥

[12]इति नान्दीमुखश्राद्धविधानम् ॥ २४९ ॥

अथैकोद्दिष्टप्रयोगविधिमाह—

---

१ ख. °दुत्थानपानक्र° । २ ग. °नमात्रवत् । यु° । ३ घ. °त्रवत् । यु° । ४ ग. सोमया° । ५ ख. °सवे दे° । ६ क. ग. प्रत्तव° । क. प्रतस्तु° । ७ ग. प्रभुः पुष्टया । ८ क. °लिप्तेषु । ९ ग. घ. °श्च ओदनो । १० घ. सकृत्तस्या° । ११ च. लोको धर्ममुपे° । १२ ख. इत्याभ्युदयिकश्राद्धना° ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ॥
आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५० ॥
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ॥
अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥२५१॥

एकमुद्दिश्य यत्क्रियते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टम्। तद्दैवहीनं विश्वे(श्व)देवरहितम्। तत्रैकमर्घ्यं पवित्रमप्येकमावाहनमन्त्रेणाग्नौकरणेन च रहितम् । यत्पार्वणे यज्ञोपवीतवत्कर्म तदिहापसव्यवत्कार्यम् । अपसव्यं प्राचीनावीतम् । "उपतिष्ठताम्" इति मन्त्रः प्रकृतस्याक्षय्यमस्त्विति मन्त्रस्य कार्ये प्रयोज्यो विप्रविसर्जनेऽभिरम्यतामिति वदेत् । न तु "वाजेवाजे" इति । विप्राश्चाभिरताः स्म इति प्रतिब्रूयुः । एकस्यैकोद्देशस्य बहुविप्रनियोजनपक्षे बहुवचनम् ।

कात्यायनः—"अथैकोद्दिष्टमेकमर्घ्यमेकं पवित्रकमेकः पिण्डो नाऽऽवाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमित्यनुज्ञानम् । उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इत्यपरे" ।

शातातपः—"एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं नैमित्तिकमिहोच्यते ।
तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान्" ॥

एकोद्दिष्टमुक्तं तच्च त्रिविधम् । नवं मिश्रं पुराणं च । तत्रैकादशाहान्तं नवम् । तदूर्ध्वमासंवत्सरान्मिश्रम् । तत उत्तरं पुराणम् । तत्र नवमिश्रविषया विधयस्तावदुच्यन्ते । तत्र व्याघ्रः—

"एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरम् ।
प्रतिसंवत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि* " ॥

कात्यायनः—"श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा" ॥

त्रैपक्षिकादूर्ध्वानि ध्रुवाणि । अत एवाऽऽह जातूकर्ण्यः—
"ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ॥
अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः" इति ॥

---

* इत ऊर्ध्वं—"प्रतिसंवत्सरं चैवमित्यनेन चतुर्थवत्सरे शुद्धश्राद्धं त्रिपौरुषं विधेयमिति गम्यते" इति क. च. पुस्तकयोः ।

---

१ क. ख. °क्षयस्था° । २ ख. °हनेनाग्नौ° । ३ क. ग ङ. °क्षय्यस्था° ।

तथा—" द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।
सपिण्डीकरणं चैवमित्येतच्छ्राद्धषोडशम् " ॥

षाण्मासिके इत्यनेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणार्थमाह—

" एकाह्नि तु[1] षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
न्यूनः संवत्सरश्चैवं स्यातां षाण्मासिके तदा " ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्वाऽह्नोभिर्यदा[2] षण्मासा न्यूनाः स्युः संवत्सरश्च तावत्संख्यया न्यूनोऽस्ति तदा षाण्मासिके श्राद्धे कार्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे—" अकृत्वा षोडशैतानि कृत्वा वर्षशतायुतम् ।
न मुच्यते तु प्रेतत्वाद्यथाऽऽह भगवाञ्शिवः ॥
अर्वागब्दात्प्रमीतस्य यस्य मासास्त्रयोदश ।
श्राद्धं तस्यापि कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् " ॥

तथा—" मृताहनि तु दातव्यं प्रेताय सुखमिच्छता ।
मृताहनि तु दत्तेन मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ॥
अस्थिसंचयने श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि तु ।
रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्राद्धानि षोडश " ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरेकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास इत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः—

" षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युरेव ते ।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च " ॥

तथा—" सपिण्डीकरणादर्वाकुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥
प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि श्राद्धानि षोडश ।
यथाकाले तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः " ॥

अनेनेदमुच्यते—सपिण्डीकरणे द्वादशाहादौ कृतेऽपि मासिकानि प्रतिमासमेव कार्याणीति । तानि च यद्यप्येकोद्दिष्टानि प्रेतत्वविमोचना[3]र्थानि च तथाऽपि[4] तानि मन्त्रवन्ति न पुनर्नवश्राद्धवदमन्त्रकाणि । यदाह पैठीनसिः—

" नवश्राद्धमतिक्रम्य मृताहनि तु मासिकम् ।
प्रेतमुद्दिश्य मन्त्रैस्तु वत्सरं निर्वपेत्सुतः " ॥

---

१ ख च तु षाण्मा° । २ क. च. °सिके कार्ये आब्दिके च कार्ये इ° । ख. °सिकाब्दिके । ३ ख. च. °चकार्था° । ४ ख. च °पि च ता° ।

अतिक्रम्य समाप्येत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे–" नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा ।
चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥
ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।
कर्तव्याः श्रुतितश्चैषां तत्र विप्रांश्च तर्पयेत् " ॥

अस्माच्च पूर्णे मासि मासिकं कार्यमिति गम्यते ।

शङ्खः—" आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः " ॥

पैठीनसिः–" सद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासमाधिषु " ॥

[+अपिशब्दोऽन्याशौचे सत्यपीति गमयति ।]

मत्स्यपुराणम्–" एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।
पुत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥
द्वितीयेऽह्नि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् " ॥

[*सूतकान्त इति ब्राह्मणस्यैव तद्विषयम्(?) । क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु ।]

वृद्धवसिष्ठः–" सप्तमे च तृतीये च प्रथमे नवमे तथा ।
एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् " ॥

चतुर्णां वर्णानां सामान्यमित्यर्थः । तर्ह्यशौचकालस्य दत्तस्तिलाञ्जलिरित्याशङ्क्याऽऽह स एव—

" चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक् " ॥

सूतकमशौचमित्यर्थः । एषां मध्ये नवश्राद्धान्याह यमः—

" चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोर्नवश्राद्धं तदुच्यते " ॥

तथा—" यस्य संचयनादर्वागाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ।
अयुग्मान्भोजयेद्विप्रांस्तन्नवश्राद्धमुच्यते " ॥

अत्रिः—" प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान्भोजयेद्दश ।
नवश्राद्धनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहनि " ॥

+ एतच्चिह्नान्तर्गतं न विद्यते ख. ग. घ. छ. ञ. पुस्तकेषु । * धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ख. ग. घ. छ. ञ. पुस्तकेषु ।

---

१ क. च. श्राद्धाः षोडश° । २ क. कर्तव्यं । ३ क. °दत्रं दी° ।

एवं च सत्यैकादशाहिकान्नवश्राद्धादाशौचान्तकार्यं ब्राह्मणभोजनं कर्मान्तरम् ।

व्यासः—" प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यत्तु वै दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते " ॥

बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे—" नवश्राद्धं सह दद्युः " न पुनः प्रत्येकमित्यर्थः । नवश्राद्धग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अत एव प्रचेताः—

" एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः ।
कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमाब्दिकं तु पृथक्पृथक् " ॥
अर्वाक्संवत्सरात्सर्वे कुर्युः श्राद्धं समेत्य वै ।
संवत्सरे व्यतीते तु कुर्युः श्राद्धं पृथक्पृथक् " ॥

उशना—" नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश ।
एकेनैव हि कार्याणि संविभक्तधनैरपि " ॥

एकेन ज्येष्ठेनेत्यर्थः ।

शातातपः—" एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं मातापित्रोस्तु दीयते ।
तत्समेतैस्तु कर्तव्यं पूर्वं चैव पृथक्पृथक् " ॥

पूर्वं पुराणमाब्दिकादिकम् ।

मरीचिः—" सर्वैरनुमतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
धनेन चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् " ॥

व्याघ्रः—" प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः ।
वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेत् " ॥

तथा—" देयानि वेश्मशुद्ध्यर्थं नवश्राद्धानि यत्नतः ।
ततः प्रेतविशुद्ध्यर्थं मृताहनि तु वत्सरम् " ॥

गृहविशुद्ध्यर्थमिति गृहे प्रविष्टयमकिंकरतृप्त्यर्थम् ।

" शौचे तु सूतकं चेत्स्यात्रिशाशेषे तथैव च ।
नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमम् ॥
यस्यैतानि न दीयन्त एकोद्दिष्टानि षोडश ।
पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि " ॥

वृद्धवसिष्ठः—" अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वाच्च न मुच्यते ।
अर्वाक्तु द्वादशाहस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतम् " ॥

---

१ ख. घ. °माहिकं । २ ख. ग. घ. छ. ञ. °म् । शौ° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

भविष्यत्पुराणे–" नवश्राद्धं त्रिपक्षं च षाण्मासं मासिकानि च ।
न करोति सुतो यस्य तस्याधः पितरो गताः " ॥

व्यासः—" द्वादशाहे त्रिपक्षे च षाण्मासे मासिकेऽब्दिके ।
श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि[3] मनीषिभिः ॥
षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युरेव ते " ।

आश्वलायनपरिशिष्टम्–" नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड्ऋतून् ।
अतः परं पुराणं स्यात्त्रिविधं श्राद्धमुच्यते " ॥

न चानेनैकादशाहिकस्य नवश्राद्धत्वं व्यावर्त्यते । वचनान्तरैस्तद्भावस्य विहितत्वात् ।

भविष्यत्पुराणे–" नवश्राद्धादिश्राद्धानि यस्य वै न कृतानि सः ।
नाधिकारी भवेत्तत्र मासषाण्मासिकाब्दिके[4] " ॥

शौनकगृह्यपरिशिष्टात्–" प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।
स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ॥
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।
पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते " ॥

सपिण्डीकरणात्प्राक्तनैकोद्दिष्टविषयमेतत् ।

बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे—" असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्सदशाहं समापयेत् ॥
अनूदकमधूपं च गन्धमाल्यविवर्जितम् ।
नवश्राद्धममन्त्रं च पिण्डोदकविवर्जितम् " ॥

अनूदकमनर्घ्यम् । पिण्डोदकमवनेजनम् ।

वराहपुराणे—" श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ।
गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः ॥
मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाऽहं नियोजये ।
पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥
अस्तं गते तथाऽऽदित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
दत्त्वा तु पाद्यं विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ॥

---

१ ग. च षण्मासं । २ क. षण्मासे । ३ क. च. संमता° । ४ ख. °सिकेऽब्दि° । ५ ख. च षपि° । ६ ख. °तात्पथः । म° । ७ ख. मन्त्रं ।

पादौ प्रक्षाल्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
प्रभातायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥
कारयित्वा श्मश्रुकर्म नखच्छेदस्ततः परम् ।
स्नापनाभ्यञ्जनं दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकम् ॥
गृह्णीयाद्भूमिभागं च स्थण्डिलं तदनन्तरम् ।
निपानदेशं संगृह्य कर्तव्यं स्थण्डिलं महत् ॥
नदीकूले निवासे वा प्रेतभूमिं विनिर्दिशेत् ।
अकृत्वा भूमिभागं तु निर्गतं ये न कुर्वते ॥
तदध्वनि जगद्भद्रे तदुच्छिष्टं कृतं भवेत् ।
न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ॥
पतन्ति निरये घोरे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि ।
सतैलं स्नपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदीम् ॥
तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वमभ्युक्षयेद्बुधः ।
एवं शुद्धिं ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ॥
आनीतं च द्विजं दृष्ट्वा कर्तव्या स्वागतक्रिया ।
अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा हृष्टतुष्टेन माधवि ॥
आसनं चोपकल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम् " ।

तथा—" उपवेश्याऽऽसने भद्रे छत्रं तत्र प्रकल्पयेत् " ।

आवरणार्थं छत्रं तद्ब्राह्मणाय प्रदीयते ।

पश्चादुपानहौ दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे ।
संतप्तवालुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ॥
संतारयति दुर्गाणि प्रेतं ददद्रुपानहौ ।
तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मवान् ॥
नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ।
शीघ्रमाह्वानयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥

मन्त्रः—इमं लोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ।
एवमाहूय तं गन्धपुष्पधूपान्समर्पयेत् " ॥

देवलः—" एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
ततः कामं तु भुञ्जीत स्वयं मङ्गलभोजने " ॥

---

१ ख. गत्वा । २ क. घ. च. आवार° । ३ ख. ग. तु प्रविश्य नि° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

एकोद्दिष्टेषु सर्वेष्विति नवश्राद्धाभिप्रायम् । तत्रावशिष्टमन्नं भोक्तृभ्य एव देयम् । मङ्गलभोजनं सांवत्सरिकैकोद्दिष्टावशिष्टम् । अत एवाङ्गिराः—

" नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहपर्युषितं च यत् ।
दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् " ॥

बृहस्पतिः—" चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।
गावः सवर्णं वित्तं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः " ॥

चतुर्थेऽस्थिसंचयनाह इत्यर्थः ।

" यदिष्टं जीवतश्चाऽऽसीत्तद्द्यात्तस्य यत्नतः " ।

तस्य जीवत इत्यन्वयः ।

सत्यव्रतः—" प्रातरुत्थाय प्रेतब्राह्मणानेकादशाऽऽमन्त्र्यापराह्णे नानाभक्ष्यान्नरसविन्यासैरेकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानम् । वासो हिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकुम्भदक्षिणाः । गुणवति पात्रे शय्याप्रदानं ततः स्वस्त्ययनादि धर्माः प्रवर्तन्ते* दशम्यामतीतायामेकैकं तमुद्दिश्य भोजयेत् । तेषामेवैकस्मै गुणवते शय्या " ।

विष्णुः—" द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात् " ।

व्यासः—" पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि ।
पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः " ॥

तथा—" अशौचान्तदिने क्षौरं जनन्यां च गुरौ तथा " ।

संस्थितायां जनन्यां गुरौ संस्थित इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरम्—" नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
नवश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥
एकादश्यां तु नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।
नभस्यस्य चतुर्दश्यां कृत्तिकासु त्रिपुष्करे " ॥

यो नन्दायां निषेधः स एकादश्यामेव । शुक्रेऽमावास्यायामेव । चतुर्दश्यां भाद्रपदचतुर्दश्यामेव । त्रिपुष्करे कृत्तिकास्वेव ।

---

* इतः प्रभृत्यधिकमुपलभ्यते—"इति पिण्डदानं नानाभक्ष्यान्नरसैर्मिश्रं पिण्डदानं ब्राह्मणेभ्यो भोजनार्थं देयं तद्विशेषभाषया पित्र इति कथयन्ति " इत्येवं क. च. पुस्तकयोः ।

बौधायनः—" संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसलवणानि वर्जयेत् । अधः शयीत षण्मासानिति मौद्गल्यः " ।

अत्राब्राह्मणीविषयमेतत् । ब्राह्मणी तु सर्वकालमेव मध्वादि वर्जयेत् ।

प्रचेताः—" प्रेतायान्नं सदा देयमब्दं वृत्तिविधानतः ।
एकोद्दिष्टविधानेन सर्वैः पुत्रैः प्रयत्नतः ॥
निनीयाश्मनि पूर्वं तु ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।
पश्चात्तु निनयेत्पूर्वं तस्मिन्नेव यथाविधि " ॥

हारीतः—" नाऽऽशिषः प्रतिगृह्णन्ति नान्नं विकिरेन्न स्वधां निनयेत् ।
पितृमन्त्रवर्जमक्षय्यस्तु जपः ।
प्रदद्याद्दक्षिणां तेभ्यः सर्वेभ्यश्चानुपूर्वशः ।
यथाशक्ति प्रदद्याच्च गोभूहेमादिकं तथा ॥
नवानि भाण्डानि येष्वन्नं संस्क्रियते येषु भुज्यते तानि भुक्तवद्भ्यो दद्यात् " ॥

तथा—" नाग्नौकरणमन्त्राश्च एकं चात्र तिलोदकम् " ।

प्राक्सपिण्डीकरणान्त एव स्वस्तीत्युक्त्वा नवेषु विसर्गः ।

" अनुद्दिश्य हि प्रेताय सर्वं तत्रैव दीयते " ॥ २५० ॥ २५१ ॥

अथ सपिण्डीकरणमाह—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ॥
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ २५२ ॥
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥
एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५३ ॥

गन्धैश्चन्दनादिभिरुदकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं प्रेतादिभ्योऽर्घ्यं दातुं कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा तत्पात्रस्थं जलं पितामहादिपात्रेषु त्रिषु " ये समानाः " इति द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यां प्रजापतिदृष्टाभ्यां यथाक्रमं पितृजीवदेवताभ्यां प्रसिञ्चेत् । शेषं तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादि पार्वणवदाचरेत् । एतदुक्तप्रकारं पितामहादिदै(दे)वत्यं पार्वणं प्रेतदै(दे)वत्यं चैकोद्दिष्टं श्राद्धं सपिण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यम् । स्त्रिया अपि चैतत्कार्यं न पुनः पुरुषस्यैव । अत्र भविष्यत्पुराणम्—

१ ख. घ. 'समवल' । २ ख. °भ्योऽर्घ्यदानं दद्या° । ३ क. ग. °त्यं चै° । ४ घ. च. °णं च प्रे° ।

"पात्राणि कृत्वा चत्वारि पूरयित्वा तिलाम्बुभिः ।
त्रिष्वेकं[1] पितृपात्रेषु प्रसिञ्चेन्नामगोत्रतः" ॥

शौनकः—"अथ सपिण्डीकरणं चत्वार्युदकपात्राणि । एकं प्रेतस्य त्रीणीतरेषां प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकूतिरित्येवमेव प्रथमं पिण्डं त्रिषु नियोजयेत् । मधुमतीभिः संगच्छतीति द्वाभ्यामेव चतुर्थोऽनुज्ञापितो भवति" इति ।

ब्रह्मपुराणम्—"चतुर्थश्चार्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक्पृथक् ।
ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलं तु समर्पयेत् ॥
अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत्[2]+" ॥

पितामहादिभ्य इति वचनात्प्रेतशब्देनाचिरातीत उच्यते । न तु प्रपितामहस्य पितेति गम्यते ।

"अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम् ।
पितुर्दत्त्वा तु पिण्डं तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
कृत्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तु वसुभास्वरम्[3] ।
सुवर्णरूप्यदर्भैश्च तस्मिन्पिण्डे ततस्त्रिधा ॥
कृत्वा पितामहादिभ्यो विधिवच्चैतमर्पयेत् ।
संसृजतु त्वा पृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः ॥
एतं मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानावर्तमेव च ।
ये समाना इति द्वाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
सुवर्तुलांस्ततस्तांस्त्रीन्पिण्डान्कृत्वा प्रपूजयेत् ॥
अर्घपुष्पैस्तथा धूपैर्दीपमाल्यानुलेपनैः ।
मुख्यं तु पितरं कृत्वा पुनस्त्वन्यान्यथाक्रमम्[4]" ॥

---

* अत्र दीर्घाभावस्त्वार्षः ।

---

१ ख. च. °कं त्रिषु पा° । २ क. घ. च. °चरेत् । पि° । ३ क. ग. °भासुर° । ४ ख. °क्रमात् । अ° ।

अत्र च पितुः पात्रं पिण्डं च मुख्यं प्रथमं कुर्यात् । तथा पितरि प्रेतशब्दः प्रयुक्त इति गम्यते । पितुः पात्रपिण्डौ पितामहादीनां पात्रेषु पिण्डेषु प्रक्षेप्तव्याविति प्रतीयते । ततश्च यैः कैश्चिदुच्यते पितुर्यः[1] प्रपितामहस्तदीयौ पात्रपिण्डौ त्रिधा कृत्वा पित्रादि[2]पात्रपिण्डेषु निक्षेप्तव्याविति । तदेतद्वचनविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् । शातातपवचनविरोधश्च[3] । तथा हि—

" प्रेतानामिह सर्वेषां[4] ये मन्त्रैश्च[5] नियोजिताः ।
कृतार्थास्ते हि संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥
प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणं तु ते " इति ॥

प्रपितामह इदानीं क्रियमाणात्सपिण्डीकरणात्पितृत्वं [न] प्रतिपद्यते किंतु पूर्वमेवासौ तथा संपन्नस्तस्मात्पितुरेव प्रेतत्वविमुक्तिपूर्विका पितृत्वप्राप्तिः सपिण्डीकरणसाध्या । पितृत्वप्राप्तेश्च प्रयोजनमुक्तं विष्णुपुराणे—

" ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन्प्रेते[6] महीपते ।
श्राद्धधर्मैरशेषैस्तु तत्पूर्वानर्चयेत्पितॄन् " ॥

न च चतुर्थपुरुषप्रमुखानां(णां) पितॄणां श्राद्धेष्वर्चनाधिकारोऽस्ति तत्परेभ्योऽनधिकारात् । " न चतुर्थं[7] पिण्डं गच्छति " इत्यादिनिषेधेभ्यः ।

विष्णुः—" अर्वाक्सपिण्डीकरणात्प्रेतो भवति वै मृतः ।
प्रेतलोकं गतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छेत[8] ॥
पितृलोकं गतस्यास्य श्राद्धं श्रद्धासमन्वितम् ।
पितृलोकं गतस्यापि तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत " ॥

इत्यादिवचनार्थपर्यालोचनवशाद्[9]गम्यते—मृतस्य प्राक्सपिण्डीकरणात्कोऽप्यवस्थाविशेषः प्रेतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तो भवतीति[10] । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तज्जन्यः पितृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतः कोऽप्यतिशयस्तत्र जात इति ।

यत्पुनः शातातपेनोक्तम्—" निरुप्य चतुरः पिण्डान्पिण्डदः प्रतिनामतः ।
ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यं तु विभजेत्त्रिधा "

इति, यत्तु(च्च) लौगाक्षिवचनम्—

" चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निर्दद्यात्[11] "

---

१ ख. घ. छ. ञ. पितुः प्र° । २ ग. °विधिश्च । ३ ख. °धविधिश्च । ४ घ. °षां यैर्मन्त्रै° । ५ च. मन्त्राश्च । ६ ख. च. °स्मिन्पूते । ७ क. घ. च. चतु° । ८ क. °च्छतु । पि° । ९ घ. °णाद्° । १० क. च. °वति । स° । ११ ख. °दध्यात् " ।

इति, तदुभयमप्यचिरातीतपित्रादिपिण्डविषयमेव। तस्य पिण्डस्य पितामहादिपिण्डत्रयात्प्रागूर्ध्वं वा प्रदानं विहितम्। तत्र यदा पूर्वं दीयते तदाऽसावाद्यः। यदोर्ध्वं तदाऽसावेव चतुर्थः। ततश्च 'आद्यं तु विभजेत्त्रिधा' 'चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रेधं कृत्वा' इत्यादिवाक्यानि तद्विषयाण्येव। तत्रापि चिरातीतस्य पूर्वं पिण्डोदय इत्यभिप्रायेणात्र मुख्यं तु पितरं कृत्वेत्यादि पुराणवचनं प्रमाणम्। अत एव विष्णुः—

"संवत्सरान्ते प्रेतार्थे तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय
च ब्राह्मणान्देवपूर्वान्भोजयेत्" इत्युक्तवान्।

शातातपस्तु प्रेतपिण्डस्य पश्चात्प्रदेयतामाह—

"सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत्।
पितॄनेवाऽऽशयेत्तत्र पुनः प्रेतं च निर्दिशेत्" इति॥

उशनसा च—"सपिण्डीकरणे विप्रान्भोजयेत्पार्वणे यथा।
पृथक्च कल्पयेदन्नमेकोद्दिष्टविधानतः" इत्युक्तम्॥

पुराणेऽपि—"श्राद्धद्वयमतिक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम्।
तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततः परम्"॥

पितामहादित्रयदै(दे)वत्यं त्रिपुरुषम्। अचिरातीतदै(दे)वत्यमेकोद्दिष्टम्।

अथ सपिण्डीकरणेऽधिकारी निरूप्यते। तत्र पुराणम्—

"पुत्र एव सपिण्डत्वं पित्रोरेव समाचरेत्।
औरसः क्षेत्रजो वाऽपि धर्म एष सनातनः"॥

एष मुख्यः शास्त्रार्थः[3]। पुत्रासंभवेऽन्येषामप्यस्त्यधिकारः[4]। अत एव पैठीनसिः—

"भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा।
सपिण्डीकरणं कुर्यात्पुत्रहीने मृते सति॥
सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डनम्।
ऋत्विजं कारयेद्वाऽपि पुरोहितमथापि वा"॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—"सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यादनिन्दिता।
अथ वा शिष्यसब्रह्मऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः॥
कारयेत क्रियाः सर्वाः सपिण्डीकरणं विना।
सपिण्डीकरणं पुत्रैः कार्यं नान्यैश्च निश्चितम्"

---

१ ख. घ. प्रधानं। २ ख. °थ तत्पिता°। ३ ख. ग. घ. छ. ग. °र्थः। असं°। ४ ख. ग. °वेऽप्यन्येषामस्त्य°। घ. छ. °वेऽस्त्वन्येषामप्यधि°।

इति, तत्प्रवासादिवशात्सपिण्डीकरणासमर्थे पुत्रे सति वेदितव्यम्। साम-र्थ्यलाभे सति तु कालात्ययेऽपि पुत्रेणैव कार्यम्। तदुक्तं वायुपुराणे—

" श्राद्धानि षोडशाऽऽपाद्य विदधीत सपिण्डताम्।
पितुः पुत्रो विधानज्ञ इति पौराणिका विदुः॥
श्राद्धानि षोडशादत्त्वा कुर्यान्न तु सपिण्डताम्।
प्रोषितावसिते पुत्रः कालादतिचिरादपि "॥

प्रोषितावसिते प्रवासावसाने पुत्रोऽतिचिरादपि कालाद्यत्सपिण्डत्वं कुर्यात्तत्षोडश श्राद्धान्यदत्त्वा न कुर्यात्किं तु दत्त्वैवेत्यर्थः। यदि तानि भ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डत्वमेव कुर्यात्।

तथा—" अज्ञानादथवा मोहान्न कृता चेत्सपिण्डता।
तत्रापि विधिवत्कार्या कालादतिचिरादपि "॥

अज्ञानमोहौ सकलासामर्थ्योपलक्षणार्थौ।

सुमन्तुः—" सुतः सपिण्डीकरणं न कुर्याद्यदि मोहितः।
यावज्जीवति दुःखार्तो मृतो नरकमाप्नुयात् "॥

सुतग्रहणमधिकारिमात्रोपलक्षणार्थम्।

पैठीनसिः—" नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश।
एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि॥
विभक्तैस्तु पृथक्कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकम्।
एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् "॥

कात्यायनः—" पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति।
पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम्॥
न तत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः।
पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम्॥
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः।
पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत्॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताऽपि वा।
पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः "॥

असंस्कृतावसपिण्डितौ पितामहप्रपितामहौ पौत्रेण प्रपौत्रेण च न

---

१ च. °शाऽऽसाद्य। २ क, ग. °ण्डनम्। पि°।

संस्कार्यौ न सपिण्डनीयावित्यर्थः । एतच्च प्रत्यासन्ने सपिण्डीकरणकर्तरि सति द्रष्टव्यम् । असति तु पौत्रादिः कुर्यादेव सपिण्डत्वात् । पापिष्ठमपि शुद्धेनेति पतितादिव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च सपिण्डीकरणानुवृत्तौ बैजवापः—

" अभिशंसपतितभ्रूणघ्नान्स्त्रीरभिचारिणीर्नातिदिशेत् " ।

अतिदेशः सपिण्डनम् ।

गौतमः—" पापकर्मिणो न संसृजेरन्स्त्रियश्चाभिचारिणीः " ।

अथ पतितानित्यधिकृत्याऽऽह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

" सर्पविप्रहतानां च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् " ॥

[* श्राद्धमौर्ध्वदैहिकादि ।]

छागलेयः—" चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥
उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते ।
नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति " ॥

+ तर्हि प्रेतत्वविमोक्ष उदपिण्डदानादिप्राप्तौ चोपायमाह—

" नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
ततस्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेवं सदक्षिणम् " ।

तत इति नारायणबलिकरणादनन्तरमित्यर्थः ।

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—" नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते ।
तस्य शुध्यावहं चैव तद्भवेन्न तदन्यथा " ॥

संग्रहात्—" प्रेतमुद्दिश्य यत्कार्यं कुर्यान्नारायणाय तत् ।
शिवाय वोदकश्राद्धपिण्डनिर्वपणादिकम् " ॥

यमः—" चण्डालैस्तु हता ये च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
श्राद्धमेषां न कर्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥
महापातकिनां चैव तथा चैवाऽऽत्मघातिनाम् ।
उदकं पिण्डदानं च श्राद्धं चैव तु यत्कृतम् ॥
नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते " ।

---

* एतत् क. च. पुस्तकयोरेव विद्यते । × एतदवतरणं विद्यते क. च. पुस्तकयोरेव ।

---

१ क. च. °रणे क° । ख. °रणं क° । २ क. ग. घ. °शस्तप° ।

स्मृत्यन्तरम्—" विद्युद्दीनृपविप्राम्बुशृङ्गिदंष्ट्र्यभिघातिताः ॥
वृथोत्पन्नमहाक्लीबव्रतिनो नोदभाजनाः " ।

उदभाजना अर्घ्योदकसंसर्गभाजना इत्यर्थः ।

तथा—" ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ॥
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ " ।

सङ्गवर्जितो भिक्षुः ।

स्मृत्यन्तरात्—" स्वेच्छया मरणं विप्र शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
अन्त्यान्त्यजविषोद्वन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥
संपूर्णसर्वगात्राणां विषादाकर्षतोऽथ वा ।
जलाग्निश्वभ्रपातैश्च निराहारादिभिस्तथा ॥
येषामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।
पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥
स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।
न तेषां स्नानसंस्कारो न श्राद्धं न सपिण्डनम् ॥
श्राद्धानि षोडशोक्तानि नान्यान्यपि भवन्ति हि[1] " ।

निराहारत्वमत्र रोषवशात्पापिपदै[2]कारं न पुनर्दारिद्र्यभावात् । आरूढपतिता दशादिनाभ्यन्तर एव मृता योषितः ।

" वैतानं प्रक्षिपेत्तोये गृह्याग्निं च चतुष्पथे ।
पात्राणि दाहयेदग्नौ यजमाने वृथा मृते " ॥

साग्निके पापकर्मणीति पाठः ।

" पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्यं दयालुभिः ।
एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् ॥
विष्णुं यमं च संपूज्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
दश पिण्डान्घृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् ॥
यज्ञोपवीती सतिलान्ध्यायन्विष्णुं यमं तथा ।
दक्षिणाभिमुखस्तूष्णीमेकैकं निर्वपेत्तु तम्[4] ॥
उद्धृत्य नियतः पिण्डांस्तीर्थाद्यम्भासि निक्षिपेत् ।
क्षिपंस्तान्कीर्तयेन्नाम गोत्रं तु मृतकस्य तु ॥
पुनरभ्यर्चयेद्विष्णुं यमं कुसुमचन्दनैः ।
धूपदीपैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ॥

---

१ क. ख. च. °द्रोवृषवि° । २ ग. घ. हि । वै' । ३ क. च. °दकरं । ४ क. तान् ।

ततश्चोपवसेदह्नि विप्रांश्चैव निमन्त्रयेत् ।
कुलविद्यातपोयुक्तान्रूपशीलसमन्वितान् ॥
नव सप्ताथ वा पञ्च स्वसामर्थ्यानुसारतः ।
अपरेऽहनि संप्राप्ते मध्याह्ने सुसमाहितः ॥
विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।
उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥
मनो निवेश्य विष्णौ च सर्वं कुर्यादतन्द्रितः ।
आवाहनादि यत्प्रोक्तं दैवपूर्वं तु तद्भवेत् ॥
तृप्ताञ्ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ॥
एवं पिण्डान्प्रदद्याद्वै देवं रूपमनुस्मरन् ।
प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
यमाय सपरिवाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।
मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वं ततः परम् ॥
विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ।
विप्रानाचामयित्वा तु दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन प्रपूजयेत् ।
गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतस्य मनसा स्मरन् ॥
ततस्तिलाम्भो विप्रास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ।
क्षिपेयुर्गोत्रमुद्दिश्य नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
बहिर्गत्वा तिलाम्भस्तु तस्मै दद्यात्समाहितः ।
मित्रैर्बन्धुजनैः सार्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिने ।
समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा " ॥

वायुपुराणे—" शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्याच्छ्राद्धं तु वत्सरम् ।
द्वादशाहनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥

स्मृत्यन्तरम्—यदैव शुध्यति प्रेतो नारायणबलौ कृते ।
तदैव पापनिर्मुक्तः क्रियार्हो जायते तु सः ॥
तदैव स्मरणं तस्य यस्मिन्नहनि शुध्यति ।
सुतैरन्नप्रदानेन विष्णोः संस्मरणक्रमात् ॥

---

१ क. च. 'दपूर्वम°' । २ क. 'अभूत्सज°' । ३ घ. '°दशेऽह' ।

योो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।
तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं त्र्यहमेव न संशयः ॥
विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
आशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्बन्धुगोत्रजाः " ॥

एवं च प्रतिषिद्धश्राद्धानां मध्ये केषांचिदात्मघातकादीनां नारायणबलिरुक्तः । तत्र ये विधित आत्मानं घातयन्ति तेषां न श्राद्धप्रतिषेधो नापि नारायणबलिविधिः । विधिनिषेधविरोधतोऽप्रतिषिद्धस्य चाप्रत्यवायकरत्वात् । प्रत्यवायकरणस्य मरणस्य श्राद्धप्रतिषेधादिनिमित्तता । तथा च ब्रह्मगर्भः—

" यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।
सोऽग्न्युदकमहायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति " ॥

विवस्वान्—" सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृतकर्मणः ।
व्याधितस्येच्छया तीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् " ॥

तथा गार्ग्योऽपि गृहस्थमधिकृत्याऽऽह—

" महाप्रस्थानगमनं ज्वलनाम्बुप्रवेशनम् ।
भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितम् " ॥

भृगुः पर्वतकटकः । वृथा धर्मानुष्ठानशून्यम् । मनुस्तु वानप्रस्थमधिकृत्याऽऽह—

" अपराजितां चाऽऽस्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।
आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः " ॥

अपराजिता पूर्वोत्तरेशानदिक्तामाशरीरपातादकुटिलो जलमनिलं वा भक्षयन्समाहितो व्रजेत् ।

" आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते " ॥

नागसर्पहतं प्रति कार्यविशेष उक्तः स्मृत्यन्तरे—

" प्रमादादिच्छया वाऽपि नागाद्वा सर्पतो मृतः ।
पक्षयोरुभयोर्नागान्पञ्चमीषु प्रपूजयेत् ॥
कुर्यात्पिष्टमयीं लेखां नागप्रतिकृतिं भुवि ।
अर्चयेत्तां सितैः पुष्पैः सुगन्धैश्चन्दनेन तु ॥
प्रदद्याद्धूपदीपौ च तण्डुलांश्च सितान्क्षिपेत् ।
आमैर्मिष्टं तथैवान्नं क्षीरं च विनिवेदयेत् ॥

---

१ ख. °न्न मुह्यति । २ क. घ. °मपिष्टं ।

उपस्थाय वदेदेवं मुञ्च मुञ्चामुकं त्विह ।
मधुरं तद्दिने दद्यादेवमब्दं समाचरेत् ॥
सौवर्णं शक्तितो नागं ततो दद्याद्द्विजन्मने[1] ।
गां सवत्सां ततो दद्यादित्याज्ञा गारुडी तथा ॥
यथाविभागं कर्माणि नागार्थं येत्नो[2] नरः ।
द्विजान्विमोक्षयित्वा तु सुप्रीताः सन्तु पन्नगाः " ॥

षट्त्रिंशन्मतात्—"पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता सुते ।
अतिस्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना " ॥

ब्रह्मपुराणे—" मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।
तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥
तेभ्यस्तु पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ।
मातर्यथ मृतायां च विद्यते च पितामही ॥
प्रपितामहीपूर्वकं तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः " ।

यत्तु—" व्युत्क्रमाच्च मृतानां तु नैव कार्या सपिण्डता "

इति वचनं तन्मातापितृव्यतिरिक्तप्रेतविषयम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

" न योषिभ्द्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता " ॥

तथा—" पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम् ॥
नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः ।
पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।
पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताऽपि वा ।
पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः " ॥

पूर्वौ पितामहौ यत्र केनापि निमित्तेनासंस्कृतावकृतसपिण्डीकरणौ तत्रापि ताभ्यां सह पितरं संस्कुर्यात्सपिण्डयेदित्यर्थः । वाजसनेययज्ञपार्श्वः—

---

१ क. ख. °द्विजोत्तमे । गां । २ क. खं. ग. च. छ. नियतो ।

" होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवे पितरि जानतः ।
पितरं भोजयित्वा वा पिण्डौ निपृणुयात्परौ ॥
येभ्यः पिण्डं पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रोऽपि दापयेत्[1] ।
जीवे पितरि नो दद्यादित्येषा नैगमी श्रुतिः ॥
जीवेत्पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् ।
पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥
यस्य प्रमीतौ द्वौ स्यातां जीवेच्च प्रपितामहः ।
पिण्डौ निपृणुयात्[2]पूर्वौ भोजयेत्प्रपितामहम् " ॥

षट्त्रिंशन्मतात्—" पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां च कथंचन ।
भ्रात्रा तु नैव कर्तव्यं भ्रातॄणां च यवीयसाम् " ॥

वृद्धवासिष्ठः—" यतीनां तु न संसर्गः कर्तव्योऽत्र सुतैः सदा ।
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नोपपद्यते[4] " ॥

दण्डापूपिका[5]न्यायेनैतन्मन्तव्यम् । यस्य प्रेतत्वं नास्ति तस्य मरणेऽशौच-शङ्कैव केति ।

प्रजापतिः—" सपिण्डीकरणं न स्याद्यतीनां चैव सर्वदा ।
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते " ॥

बृहस्पतिः—" नवश्राद्धं यतेर्न स्यात्सपिण्डीकरणं तथा ।
अहन्येकादशे प्राप्ते कुर्यात्तस्य तु पार्वणम् " ॥

अत्र नवश्राद्धग्रहणमशेषप्रेतत्वविमुक्त्यर्थकर्मोपलक्षणार्थम् । तथा च शातातपः—

" एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।
न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे " ॥

ब्रह्मीभूतो ब्रह्माहमस्मीत्युपासकः ।

अथ कालाः । तत्र भविष्यत्पुराणम्—

" सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानो ह्यनग्निमान् ।
अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥
निराग्निः सहपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः ।
पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदहर्भवेत्[6] " ॥

---

१ क. ख. °त् । न जीवति पित्रे द° । ग. न जीवत्पितृको द° । २ क. च. निकृणु° । ३ क. च. दाव° । ४ ग. घ. °ते । प्र° । ५ ख. °पिकन्या° । ६ क. च. °त् । भर्तु° ।

कर्तुरुद्देश्यस्य च निरग्नित्वे निमित्ते कालोऽत्र नियम्यते तस्य कर्माङ्गत्वेन विधेयत्वात्[1] । यत्तु काले कर्म विधीयते न कर्मणि काल इति न्यायविद्वचनं तदनुपादेयत्वाभिप्रायम् । न पुनरविधेयत्वपरम् । तथा सति तस्याङ्गत्वं न स्यात् । न ह्यविहितमङ्गं भवतीति । वृद्धिरभ्युदयः ।

उशना—" पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवत्सरे ।
आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरात् " ॥

लघुहारीतः—" भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।
सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः " ॥

सुमन्तुः—" अनग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही ।
प्रेतश्चेदग्निमांस्तु स्यात्त्रिपक्षे वै सपिण्डनम् " ॥

अत्रापि पूर्ववत्कालनियमः । अनग्निर्यदा गृही भवेदित्यन्वयः । श्राद्धकर्ता गृही ।

तथा—" यजमानोऽग्निमान्राजन्प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् ।
द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डकरणं सुतैः " ॥

जाबालिः—" सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वे दर्शेऽग्निमान्सुतः ।
परतो दशरात्रस्य पूर्णेऽब्दे तु तथा परः " ॥

दशरात्रग्रहणमशौचकालोपलक्षणार्थम् ।

कात्यायनः—" एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।
प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् " ॥

हारीतः—" या तु पूर्वममावस्या मृताहाद्दशमाद्भवेत् ।
सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेवं सुतोऽग्निमान् ॥
नासपिण्ड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।
न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् " ॥

अस्ति हि पुत्रिकापुत्रस्य पार्वणश्राद्धे मातुर्देवतात्वम् ।

" मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः "

इत्यादिवचनात् । इतरस्यापि माता पार्वणश्राद्धादौ पितृवत्तृप्तिमुपैतीति गम्यते । उक्तं हि—

" स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधासमम् ।
पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही " इति ॥

---

[1] ब. विधीयमानत्वा° ।

न चानुद्दिश्यमानायास्तत्संभवतीति साऽप्युद्देश्या । उद्देशे च सा सह-भावेनैव निविशते न मुख्यत्वेन । तेनोत्पत्तिशिष्टेऽपि पित्रादिदेवतात्वे स्त्रीणा-मपि देवतात्वमविरुद्धम् । ततश्च प्राग्दर्शान्मातुरपि सपिण्डीकरणविधानं युज्यते । एवं श्राद्धेषु सपत्नीकाः पितृपितामहप्रपितामहा उद्देश्या इत्यपि सिद्धम् । सपिण्डीकरणं कर्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः—

" मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि " ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतत् । वचनबलादशौचमध्य एव श्राद्ध-करणम् । एवं च साग्निकस्य कर्तुः सपिण्डीकरणकालास्त्रय उक्ता भवन्ति । द्वादशाहः । तथाऽशौचान्तप्रथमदर्शयोर्मध्ये किमप्यहः । तथाऽशौचानन्तरं प्रथमो दर्श इति । अनग्नेस्तु चत्वारः कालाः । यदाह गोभिलः—

" पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत " ।

पैठीनसिः—" सपिण्डीकरणं पुत्रः पितुः कुर्वीत योऽग्निमान् ।
अनग्नेस्तु क्रिया नान्या एकोद्दिष्टादृते क्वचित् " ॥

एतदनग्नेः संवत्सरान्ते सपिण्डीकरणं करिष्यतः प्रथमसंवत्सरवर्तिश्राद्ध-विषयम् ।

वृद्धवसिष्ठः—" श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् ।
तद्धानौ तु कृते प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते " ॥

एतदपि पूर्वेण समानविषयम् । विषयान्तरे तु लौगाक्षिराह—

" यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् ।
मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् " इति ॥

यत्तु हारीतोक्तम्—" मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तं प्रति द्वाद-शाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि वा "

इति, तदसमर्थविषयम् । अपकृष्येत्यनुवृत्तावाहोशना—

" वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् ।
स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह पच्यते " ॥

अनुपजातायां वृद्धौ यः प्रेतश्राद्धानपकर्षेदित्यर्थः । समर्थविषयं चैतत् । शाट्यायनिः—

" प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।
अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः " ॥

---

१ क. च 'द्दिश्यत उ' । २ क. ख. कर्तुर्नान्दी° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

अथ मातृसपिण्डीकरणम् । तत्र वृद्धशातातपः—

" मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं सुतैर्भवेत् ।
पितामह्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् " ॥

गार्ग्यः—" पत्यैवैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
सा मृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः " ॥

सुमन्तुः—" पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।
माता मातामहे तद्वदित्याह भगवाञ्शिवः " ॥

यमः—" जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।
प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः " ॥

तत्पित्रा मातुः पित्रेत्यर्थः । पितुः पितामह्याश्चाभावे व्यवस्थामाह शातातपः–

" मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सह पिण्डताम् ।
अर्हति स्वर्गवासं च यावदाभूमिसंप्लवम् " इति ॥

एवं च सत्यन्वारूढविषये जीवन्त्यामजीवन्त्यां वा पितामह्यां पित्रैव सह मातुः सपिण्डनं कार्यम् । अन्यदा तु तत्पित्रा पितामह्या वेति सिद्धम् । यदि पुनः प्रेते पितरि तेनैव सपिण्डनं स्यात्तदाऽन्वारूढविषयं वचनमनर्थकं भवेत् । तस्य त्वन्वारूढा भर्त्रैव सह सपिण्डनीयेति नियामकत्वेनार्थवत्त्वे सति प्रमीतपितृकः पित्रेतिवचनं न नियमपरं शक्यते वक्तुमित्यनियमसिद्धिः । यत्तु—

" मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात्सहपिण्डताम् ।
पितुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् "

इति, तच्चेत्समूलं स्यात्तदाऽऽपद्विषयतया नेयम् ।

लघुहारीतः—" पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये " ॥

मार्कण्डेयपुराणम्–" स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।
सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते " ॥

भर्तुरभाव एतत् । यदाह पैठीनसिः—

" अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनम् ।
श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् " ॥

---

१ ख. °पिण्डीकरणम् । अ° । २ ख °रि नै° । घ. °रि नैव सह पि° । ३ ख. घ. च. °तदन्वा° । ४ क. च. °त्वेन सहार्थ° । ५ क. च. °ते । तत्पुत्राभा° ।

शातातपः—" तन्मात्रा च पितामह्या तच्छ्वश्र्वा तु सपिण्डनम् ।
आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृतम् " ॥

तन्मात्रा मातुर्मात्रेत्यर्थः । पितामही च मातुरेव ।

अथ मातुर्गोत्रनिर्णयः । तत्र बृहस्पतिः—

" भर्तुर्गोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।
तूष्णीं दंपतिपिण्डाभ्यां कुशैरन्तरयन्पितॄन् " ॥

अन्तरयंस्तिरोदधानः ।

शातातपः—" कुर्याद्गोत्रेण दौहित्रो मातुलेनावनेजनम् ।
पिण्डनिर्वपणं चैव मातुर्मातामहस्य च " ॥

अवनेजनं जलदानम् । यदाह लौगाक्षिः—

" मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः " ॥

मार्कण्डेयः—" ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् " ।

मातुः पितृगोत्रेणेत्यर्थः ।

व्यासः—" पत्या सहैकता तावद्यावत्पुत्रो न जायते ।
पुत्रिकायाः सुतोत्पत्तौ तस्यैकत्वं निवर्तते " ॥ २५२ ॥ २५३ ॥

अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ॥
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥ २५४ ॥

संवत्सरादर्वागिति संबन्धः । वर्षमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यस्यापि प्रेतस्य संवत्सरपूर्तेः पूर्वमेव द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं भवेत्, तस्यापि संवत्सरं यावत्सोदकुम्भमन्नं द्विजे दद्यात् । तस्येति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे द्विजन्मन इति चतुर्थी सम्यक्संप्रदानार्था । दद्यात्संवत्सरं द्विज इतिपाठे सप्तमी यथार्था, श्राद्धे ब्राह्मणस्याऽऽहवनीयार्थत्वात् । संवत्सरमिति चात्यन्तसंयोगे द्वितीया । अतः संवत्सरं यावत्प्रत्यहमन्नं देयम् । तथाचाऽऽपस्तम्बः—

" यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं कृतम् ।
अब्दमम्बुघटं दद्यात्प्रत्यहं त्वन्नसंयुतम् " ॥

---

१ ख. °ण्ढानां कु° । २ क. घ. च. छ. ञ. बृहस्पतिः । ३ क. °त्तौ पत्यैक° । ४ ङ. °द्यात्संवत्सरं द्विजे ।

यल्लघुहारीत आह—" सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते ।
पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता " ॥

शातातपः—" सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र पार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयादृते " इति ॥

तस्यायमपवादः । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भमित्येकवचनश्रवणात् । अपिशब्दात्संवत्सरान्ते सपिण्डीकरणेऽप्येतत्कार्यम् ॥ २५४ ॥

अपरमप्यपवादमाह—

मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥
प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५५ ॥

यन्मृताहनि संवत्सरं यावत्प्रतिमासं यच्च तत्रैवाहनि प्रतिवर्षं यच्चाऽऽद्यं यच्चैकादशेऽहनि श्राद्धं तदेवं कार्यम् । एकोद्दिष्टविधानेनेत्यर्थः । आद्यशब्देन नवश्राद्धान्युच्यन्ते । मासिकानामाब्दिकस्य चैकोद्दिष्टत्वं न नित्यं पार्वणवच्छ्राद्धस्यापि विधानात् । यदाह जातूकर्ण्यः—

" पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्ज्ञेयः सनातनः " ॥

पितृगणस्थः सपिण्डितः । तत्र मासिकेषु [न] व्यवस्थितविकल्पो व्यवस्थापकाभावात् । अत एवाऽऽह कात्यायनः—

" सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः " ॥

अत्रैकोद्दिष्टविधानेन मासिकं दद्यादित्येकः कल्प उक्तः । न दद्यादित्यपरः । सांवत्सरिकश्राद्धे तु व्यवस्थितविकल्पः । तत्र क्षेत्रजौरसपुत्रिकापुत्राणामग्निमत्त्वं पार्वणत्वे व्यवस्थापकम् । तथा श्राद्धोद्देश्यस्यामावास्यायां प्रेतपक्षे वा मृतत्वं यतित्वं वा येन केनचित्क्रियमाणस्य श्राद्धस्य पार्वणत्वव्यवस्थापकम् । शस्त्रहतश्राद्धस्य कृष्णचतुर्दश्यां क्रियमाणत्वं सर्वमेव कर्तारं प्रत्येकोद्दिष्टत्वव्यवस्थापकम् । तथा कर्तुरुद्देश्यस्य वाऽनग्नित्वं तथाऽग्निमतोऽपि कर्तुरौरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रव्यतिरिक्तत्वमेकोद्दिष्टत्वव्यवस्थापकम् । मृताहिकादन्यत्संक्रान्त्युपरागमहालयादिकालविहितं तत्रैकोद्दिष्टतया विधिरेव नास्तीति तत्पार्वणवदेव कार्यम् । एतां च व्यवस्थामाहुर्मुनयः । तत्र तावज्जातूकर्ण्यः—

---

१ ग. °द्देश्यस्य । २ ख. °वत्वं व्य° । ३ ख. °त्वं सवेमेव कर्तारं त° । ४ क. च. °त्रत्वव्य° । ५ क. च. °ष्टव्य° ।

" प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।
कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश " ॥

काष्र्णाजिनिः—" अग्निप्रधानं सर्वेषामनुष्ठानं गृहाश्रमे ।
तद्योगात्कृतसाहाय्यः सर्वत्रार्हति पार्वणम् ॥
*निरग्नेरौरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।
प्रत्यब्दं पार्वणं साग्नेरन्येषां न तु पार्वणम् " ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरम्—" बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्नय एव च ।
तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् "

इति, तत्क्षेत्रजादिव्यतिरिक्तविषयम् । अपुत्रकश्राद्धविषयं वा । पुत्रिकापुत्रोऽप्यौरसवत्कुर्यात्तत्समत्वात् । तथा च व्यासः—

" मुख्य एव सुतः कुर्यात्सपिण्डीकरणं पितुः ।
औरसस्तु सुतो मुख्यस्तत्समः पुत्रिकासुतः " ॥

शङ्खः—" अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा यदि ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः " ॥

प्रेतपक्षो भाद्रपदापरपक्षः ।

शातातपः—" एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।
न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

गर्गः—" चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।
तदेकोद्दिष्टविधिना कर्तव्यं शस्त्रघातिने " ॥

तथा—" सपिण्डीकरणादूर्ध्वंमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।
प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् " ॥

प्रजापतिः—" संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।
निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनेकतस्तु क्षयेऽहनि " ॥

कात्यायनः—" यानि पञ्चदशादीनि अपुत्रस्येतराण्यपि ।
एकस्यैवात्र दातव्यमपुत्रायाश्च सर्वदा " ॥

आपस्तम्बः—" अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् " ॥

अथ मृताहापरिज्ञानविषयाणि वाक्यान्युच्यन्ते । तत्र बृहस्पतिः—

---

* एतच्छ्लोको न विद्यते क. च. पुस्तकयोः ।

---

१ ख. घ. च. °मे । उयो° । २ क. °पक्षोऽथ ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

" न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सति ।
मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि " ॥

मृताहे यत्कार्यं तद्विज्ञातमासामावास्यायां कार्यमित्यर्थः ।

" यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।
तदा मार्गशिरोमासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥
दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा "*इति ॥

अत्र तिथौ दिनशब्दः । +पूर्वोक्तया दिशेत्यस्यायमर्थः—प्रोषितमरणे मासपरिज्ञाने मृततिथिज्ञानाभावे सति परिज्ञातमासामावास्यायां तस्य मृताहकालः । तथा मृततिथिपरिज्ञाने मासज्ञानाभावे सति तदा मार्गशिरोमासि माघमासे वा तस्यां परिज्ञातायां तिथौ तस्य मृताहकालः । तथैव मृततिथिमासापरिज्ञाने प्रस्थानदिनमासौ ग्राह्यौ यस्यां तिथौ मासे वा प्रस्थानं कृतं तत्रैव तस्य मृताहकालस्तत्राप्यभावे मृतवार्ताश्रवणदिने मृताहकाल इति भावः ।

प्रचेताः—" अपरिज्ञाते मृताहेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वा " ।

जातूकर्ण्यः—" पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चाऽऽगतिः ।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥
कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदादीन्येव सर्वाणि शेषकर्माणि संचरेत् " ॥

स्मृत्यन्तरम्—" न लभ्यते शरीरं चेल्लभ्यन्तेऽस्थीनि चेत्तदा ।
घृतेन तानि संसिच्य संस्कुर्याद्विधिना मृतम् ॥
दग्धान्यस्थीनि संप्राप्य क्षीरेणाऽऽप्लाव्य तानि तु ।
तेषामपि न लाभश्चेत्पलाशानां शतत्रयम् ॥
द्वाषष्ठ्यधिकमादाय कुर्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।
तत्र द्वात्रिंशतिं(तं) मूर्ध्नि कण्ठे षष्टिं ततः परम् ॥
वक्षस्यशीतिं जघने विंशतिं विंशतिद्वयम् ।
बाह्वोर्दशाङ्गुलीष्वत्र मुष्कयोः षट्च साधने ॥
चत्वार्यूरुद्वये षष्टिं विंशतिं जानुनोस्ततः ।
विंशतिं जङ्घयोः पश्चाद्दश पादाङ्गुलीषु च ॥

---

* इत आरभ्य भाव इत्यन्तग्रन्थो नास्ति ग. घ. छ. ञ. पुस्तकेषु ।

---

१ क. ग. च. °तममावा° । २ क. च. °तममावा° । ३ क. ख. घ. छ. यत्र ।

न्यसेत्पलाशवृन्तानामूर्णासूत्रेण वेष्टयेत् ।
लेपयेद्यवपिष्टेन संस्कुर्याद्विधिवत्ततः ॥
क्षिपेदुदकधारां तु संस्कारान्ते समन्ततः ” ।

वृद्धमनुः—“ जीवन्यदि स आगच्छेद्घृतकुम्भे[1] निमज्ज्य तम् ॥
उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ।
व्रतचर्यां द्वादशाहं त्रिरात्रमथवाऽस्य तु ॥
स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ।
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन[2] वा यजेत् ॥
तथैन्द्राग्नेयपशुना गिरिं गत्वा स[3] तत्र तु ।
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः ” ॥

आयुष्मतीमिष्टिमायुष्कामेष्टिमित्यर्थः । मासिकमाब्दिकं च मृताहे कार्यमित्युक्तम् । तत्राहःशब्देनाहोरात्र उपलक्ष्यते । स च त्रिविधः—सावनः सौर ऐन्दवश्चेति । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—

“ सावनं स्यादहोरात्रमुदयादुदयो रवेः[4] ।
सौरस्त्रिंशस्तु राश्यंशास्तिथिसंभोगमैन्दवम् ” ॥

मेषादिराशेस्त्रिंशमंशं यावता कालेन रविर्भुङ्क्ते तावान्कालः सौरोऽहोरात्रः । ऐन्दवस्तु प्रतिपदादितिथिपरिमितः । स एव मृताहनीत्यत्र विवक्षितः । तदुक्तम्—

“ मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियतेऽहनि ।
प्रत्यब्दं च तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ” ॥

मासोऽपि पूर्ववत्त्रिविध एव । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्त एव—

“ दर्शाद्दर्शं चान्द्रस्त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः ।
रविसंक्रान्तिकचिह्नः सौरो मासोऽभिगद्यते तज्ज्ञैः ” ॥

तथा—“ चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।
एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ” ॥

मासश्चान्द्र एव पितृकार्ये ग्राह्यः । स्मरन्ति हि—

“ विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥

---

१ क. च. °कुम्भे नि° । २ क. ख. °न योजयेत् । त° । च. °न याजयेत् । त° । ३ ख. ग. घ. समत्र । ४ ग. घ. °वेः । रवेस्त्रिं° ।

लघुहारीतः—" चक्रवत्परिवर्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।
अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्तव्यं मासचिह्नितम् ॥
मासचिह्नं तु कर्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।
अतश्चान्द्रविधानेन मासः स परिकीर्तितः " ॥

पौषादिसंज्ञा चान्द्रस्यैव हि । तथा हि—पुष्येण युक्तश्चन्द्रो यस्यां सा पौषी सा यस्मिन्मासि स पौषो मासः । एवं माघादयोऽपि । यद्यपि त्र्यह-त्र्यहादौ पौर्णमासी भवति तथाऽपि नासौ पौषादिसंज्ञकः । मासार्धमाससंवत्सराणामेव हि पौषादिः संज्ञा न त्र्यहादेस्तदाह पाणिनिः—" साऽस्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् " [४।२।२१] इति । न च सौरसावनमासयोरुक्तप्रकार-पौर्णमासीनियमोऽस्ति । तस्माच्चान्द्र एव मासो मासिके आब्दिके च ग्राह्यः । यत्पुनः स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्—

" यस्मिन्राशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः ।
तद्राशावेव कर्तव्यं पितृकार्यं मृताहनि " ॥

अधिमासमरणविषयमेतत् । यदाह स एव—

" अधिमासि विपत्तिश्चेत्सौरं मासं समाश्रयेत् ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु " इति ॥

अधिमासमृतस्य पुनस्तदधिमासप्राप्तौ सत्यामेतद्वेदितव्यम् । तथा च भृगुः—

" मलमासमृतानां तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।
मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषां तु कथंचन " ॥

[*अन्येषां मलमासमध्येऽमृतानाम् । मलमासमध्ये सांवत्सरिकं न कार्यम् । किं तु तद्व्यपगम इत्यर्थः ।] कः पुनरधिमासो नामेत्यपेक्षायामाह गर्गः—

" यदा चान्द्रेषु मासेषु मेषादिं क्रमते रविः ।
चैत्रादयस्तदोच्यन्ते तदभावेऽधिमासकः " ॥

लघुहारीतोऽपि—" इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।
अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समासौ पितृसोमकौ ॥
तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ।
आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः " ॥

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते इति शुक्लप्रतिपद उपलक्षणम् । अग्नीषोमाविति कृष्ण-

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतं न विद्यते ख. ग. घ. छ. ञ. पुस्तकेषु ।

---

१ घ. च. 'भावोऽधि' । २ क. प्राकृतः ।

प्रतिपदः । पितृसोमकाविति दर्शस्य । एतेन चान्द्रो मास उपलक्षितः । तं मासं समतिक्रम्यान्यस्मिन्मासे यदा सूर्यो राश्यन्तरं गच्छेत्तदा पूर्वो मलिम्लुचः । उत्तरः प्रकृतः ।

शातातपः—" सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।
मलमासस्तु स प्रोक्तस्तत्कार्यं तूत्तरे भवेत् " ॥

सिनीवालीमिति सकलसिनीवाल्यन्तमासाभिप्रायम् ।

काठकगृह्ये—" यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।
मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेत् " ॥

तत्र मलिम्लुचेऽपि मासिकं श्राद्धं कार्यमित्याह कुथुमिः—
" अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं चाऽऽमिषसंयुतम् ।
संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकम् " ॥

हारीतः—" असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा " ॥

पूर्वं प्रथमसंवत्सरविहितं मासिकम् । न तु दर्शश्राद्धं, तस्य हि तत्र निषेधमाह ऋष्यशृङ्गः—
" संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्त्रयोदशः ।
तस्मिंस्त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये " ॥

यत्तु शातातपेनोक्तम्—" एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।
तत्राऽऽद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे "

इति, तत्सपिण्डीकरणपर्यन्तपितृकार्यविषयम् । अत एव लघुहारीतः—
" सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
इष्टं वाऽप्यथवा पूर्तं तत्र कुर्यान्मलिम्लुचे " ॥

यत्तु सत्यव्रतः—" वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृताहनि ।
मलमासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा "

इति, तदधिमासादन्यत्र मृतस्य प्रथमाब्दिकश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् ।

यत्तु गभस्तिवाक्यम्—" न कुर्यान्मलमासे तु कर्मी कर्म कथंचन ।
मुक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धि तत्रैव कीर्तितम् ॥
एकोद्दिष्टं हि यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तत्कार्यं पूर्वमानेन कालाधिक्येऽपि धर्मतः "[1]

---

१ ख. ग. च. °ने च कालाधिक्ये विधिमं° ।

इति, तत्सपिण्डीकरणात्प्राक्तनैकोद्दिष्टविषयम् । यच्च वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्—

" श्राद्धीयेऽहनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।
श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत ह्येवं कुर्वन्न मुह्यति "

इति, तन्मासिकविषयम् । वार्षिकविषये तु लघुहारीतः—

" प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः ।
क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम् " ॥

अस्यार्थः—सर्वदा द्वादशे मासि परिसमाप्ते त्रयोदशे च मासे सांवत्सरिकं कार्यमधिमासोपनिपाते तु त्रयोदशे व्यतीते चतुर्दशे च प्रवृत्ते पिण्डक्रिया कार्या । आद्ये तु संवत्सरेऽधिमासे त्रयोदश एवाऽऽब्दिकं कार्यमिति ।

प्रसङ्गादन्यदपि मलमासविषयं किंचिदुच्यते । तत्र बृहस्पतिः—

" नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च " ॥

मत्स्यपुराणे—" चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।
मलमासेऽपि देयं स्यादृत्तमक्षयकारकम् " ॥

वृद्धमनुः—" अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ।
वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥
मङ्गल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् " ।

वृषोत्सर्गस्य च नैकादशाहिकस्य प्रतिषेधः । तस्य नियतकालत्वात्प्रेतोपकारकत्वाच्च ।

" बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते ।
मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥
वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च ।
न कुर्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च " ॥

देवदर्शनं सोमेश्वरादिदेवदर्शनं तच्चात्र प्रथमं विवक्षितम् । गृह्यपरिशिष्टात्—

" अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाऽऽग्रा(ग्र)यणं तथा ।
मलमासेऽपि कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् " ॥

पराशरः—" उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।
मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा च पैतृकम् " ॥

प्रसवनिमित्तं जातकर्मादि कार्यमेव । अत एवाऽऽह सत्यव्रतः—

---

१ ख. घ. °द्धीयाह° । २ क. च. °दशारम्भे च । ३ क. च. °दशारम्भे प्राप्ते पि° । ४ क. च. °थश्राद्धं ग° । ५ ग. स्यादक्षम° ।

" जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।
प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं मलमासेऽपि तत्स्मृतम् " इति ॥

अत एव प्रसवनिमित्तोऽन्य एवोत्सवः शिष्टाचारप्राप्तोऽत्र प्रतिषिध्यते । पैतृकमिति चन्द्रसूर्योपरागगजच्छायाश्राद्धादि कथ्यते । यस्याऽऽवश्यकस्य नास्ति कालान्तरम् । अत एव मत्स्यपुराणम्—

" चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।
मलमासेऽपि देयं स्याद्दत्तमक्षय्यकारकम् " ॥

सत्यः—" देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।
दक्षिणाशामुखे कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ॥ २५५ ॥

पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ॥
प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥२५६॥

पार्वणादिश्राद्धसंबन्धिनः पिण्डान्गोछागविप्राणामन्यतमाय दद्यादन्यतमं भोजयेदित्यर्थः । अथ वाऽग्नौ जलेऽपि वा प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु स्वस्मादासनादनुत्थितेषु तदुच्छिष्टं न मार्जयेन्न शोधयेत् । पिण्डानिति बहुवचनमविवक्षितम् । तेन पत्नीप्राशिते मध्यमपिण्डे पिण्डद्वयस्यापि प्रतिपत्तिः कार्या । अत्र मत्स्यपुराणम्—

" पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
विप्रान्ते वाऽथ विधिवद्वयोभिरथवाऽऽशयेत् ॥
पत्नीं वा मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्विताम् ।
आधत्त पितरो गर्भमन्तः संतानवर्धनम् " ॥

वयांसि पक्षिणः ।

मनुः—" पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥
आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं शुचिम् " ॥

बृहस्पतिः—" अन्यदेशस्थिता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।
तदा तं जीर्णवृषभश्छागो वा भोक्तुमर्हति " ॥

शङ्खलिखितौ—" एवं वरान्याचयित्वा नमस्कृत्य पिण्डानप्सु विन्यसेदग्नौ वा निक्षिपेत् । पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्नीयादार्तवस्नाता ।

१ क. च. 'क्षय्यका' । २ ख. मनुः । ३ ख. आदत्त ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

अगृहीतगर्भोऽत्राऽऽर्तवस्नातेत्युच्यते ।

यमः—" अप्स्वेकं प्लावयेत्पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ।
एकं च जुहुयादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्तिताः " ॥

वायुपुराणे—" पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी सततं नरः ।
पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ॥
उत्तमां गतिमन्विच्छन्गोभ्यो नित्यं प्रयच्छति ।
आज्ञां प्रज्ञां यशः कीर्तिमप्सु पिण्डं निधापयेत् ॥
प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः ॥
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक्तथैव च " ।

द्विजोच्छिष्टमार्जने वसिष्ठोऽन्यथाऽऽह—
" श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्या दिनक्षयात् ।
च्योतन्ते वै स्वधाधारास्ताः पिबन्त्यकृतोदकाः " ॥ २५६ ॥

येन द्रव्येण यावती तृप्तिः पितॄणां भवति तदाह—

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ॥
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥ २५७ ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ॥
मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥२५८॥

हविष्यान्नेन प्रदत्तेन पितृपितामहाद्या उद्देश्या मासं तृप्यन्ति । हविष्यमाह मनुः—

" मुन्यन्नानि पयःसोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते " ॥

पयसि शृत ओदनः पायसः । तेन दत्तेन वत्सरं यावत्पित्रादयस्तृप्यन्ति । तदुक्तम्—

" संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च " इति मनुना ॥

पायसश्चाप्रतिषिद्धपयो(सा) ग्राह्यः । तत्र पयोविशेषनिषेधमाह मार्कण्डेयः—

" मार्गमाविकमौष्ट्रं च सर्वमैकशफं च यत् ।
माहिषं चामरं चैव धेन्वा यच्चाप्यनिर्दशम् ॥

---

१ क. घ. च °जार्थे द° । २ ख. °न्त्यक्षतो° । ३ ग. ङ. °शाकैर्मा° । ४ क. °प्रसिद्धनिषिद्धप° । घ. °प्रसिद्धनिषिद्धपया ग्रा° । च. °प्रसिद्धनिषिद्धपयपरिग्रा° । ५ ख. °चापि नि° ।

पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यच्चाप्युपाहृतम् ।
वर्जनीयं सदा सद्भिस्तत्पयः श्राद्धकर्मणि " ॥

मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यं तेन दत्तेन द्वौ मासौ पित्रादयस्तृप्यन्ति । मत्स्यश्चात्र भक्षणार्ह एव पाठीनप्रभृतिर्ज्ञेयः । हरिणस्येदं हारिणम् । एवमौरभ्रादिषु माससंख्यावृद्धिर्द्रष्टव्या । उरभ्रो मेषः । तस्येदमौरभ्रम् । एवं शाकुनादीन्यपि । शकुनिः पक्षी । सोऽप्यत्र शिष्टभोजनीय एव ग्राह्यः । छागः प्रसिद्धः । पृषतश्चित्रमृगः । एणः कृष्णमृगः । लोहितस्तु हरिणः । तदुक्तमायुर्वेदे—

" एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयस्ताम्रो हरिण उच्यते " ।

रुरुर्मृगविशेषः । वराहोऽत्राऽऽरण्यो न ग्राम्योऽत्यन्ताभक्ष्यत्वात् । शशस्येदं शाशम् ।

अत्र मनुः—" तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते पितरो विधिवन्नृणाम् " ॥

तथा—" वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी " ॥

विष्णुः—" तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैः शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुभिर्नीवारैर्मुद्गैर्गोधूमैर्मासं प्रीयन्ते । नव गावयेनैकादश तूपरेणाजेन " ।

गवयस्येदं गावयम् । तेन नव मासान्प्रीयन्ते । तूपरः शृङ्गहीनः ।

शङ्खः—" लाजान्मधुयुतान्दद्यात्सक्तूञ्शर्करया सह ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटकगवेधुकम्[1][2] " ॥

शृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । गवेधुकं शङ्काकारं तृणविशेषफलम् ॥ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥

खड्गामिषं[3] महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ॥
लोहामिषं कालशाकं मांसं वाध्रीणसस्य च ॥२५९॥
यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥

खड्गो गण्डकाख्यो मृगविशेषः । तदामिषम् । महाशल्को मत्स्यविशेषः । तेन च तन्मांसं लक्ष्यते । मधु क्षौद्रम् । मुन्यन्नमारण्यं नीवारादि सस्यम् । लोहो लोहितच्छागस्तदामिषम् । कालशाकः प्रसिद्धः । वाध्रीणस उक्तो निगमे—

" त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वाध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि " ॥

---

१ ख. घ. 'गवीधु' । २ घ. 'कं शृङ्गाका' । च. 'कं जलजाका' । ३ ङ. 'षं महाशा' ।

यस्य पिबतः कर्णौ जलं स्पृशतः स त्रिपिबस्त्रिभिर्मुखेन कर्णाभ्यां च पिबतीति व्युत्पत्त्या । क्षीणेन्द्रियं संभोगाक्षममजापतिमजमित्यर्थः। तस्य मांसम् ।

तथा—" कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः ।
स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः " ॥

तस्य मांसं वा । तथा **गयास्थो यद्ददाति च** । **एतत्सर्वमानन्त्यमक्षयत्वमश्नुते** प्राप्नोति । एतज्जनिता तृप्तिरनन्ता भवतीति तात्पर्यार्थः । **गयाग्रहणं प्रदर्शनार्थम्** । अत एवोक्तम्—

" गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे ।
संनिहित्यां गयायां च श्राद्धमक्षयतां व्रजेत् " ॥

अत्र वायुपुराणम्—" श्यामाकैरिक्षुभिश्चैव पितॄणां सार्वकामिकम् ।
कुर्यादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
श्यामाका हस्तिनामानो विद्धि तान्यज्ञनिःसृतान् ।
प्रशान्तिकाः प्रियङ्गुश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥
एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां सदा गुणैः ।
कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः ॥
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ।
कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥
बिल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाडिमम् ।
भव्यपालेवताक्षोटखर्जूरामलकानि च ॥
कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दं तथा बिसम् ।
तमालं शतकन्दं च मध्वालुः शीतकन्दकम् ॥
कलायं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला ।
मांसं शाकं दधिक्षीरं चञ्चुर्वेत्राङ्कुरस्तथा ॥
कट्फलं कङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।
कर्कन्धुर्जीरकं चारं तिन्दुकं मधुसाह्वयम् ॥
वैकङ्कतं नागरिकं शृङ्गाटकपरूषकम् ।
पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥
सुगन्धिमत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च ।
एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥

---

१ क. घ. °बुधे । सं° । २ क. ग. घ. °दाग्राय° । ३ क. च. °पालीव° । ४ च. °कर्मकृ° । ५ क. दारं । ६ ख. °धुमाह्व° । ७ ग. नारिकेलं ।

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च " ।

आदित्यपुराणे—" मधुकं रामठं[1] चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा " ॥

मार्कण्डेयपुराणे—" यवव्रीही सगोधूमौ तिलमुद्गाः ससर्षपाः ।
प्रियङ्गवः कोविदारो निष्पावाश्चात्र शोभनाः " ॥

वायुपुराणे—" भक्षान्पूपं करम्भं च इष्टकाघृतपूरकान् ।
कृसरा मधुसर्पिश्च पयः पायसमेव च ॥
स्निग्धमुष्णं च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ।
दधि गव्यमसंसृष्टं भक्ष्यान्नानाविधानपि ॥
दत्त्वा न शोचति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ।
घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥
शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।
स्युश्च संवत्सरं प्रीताः कुकरैर्मपकैणकैः ॥
सक्तूल्लाँजांस्तथा पूपान्कुल्माषान्व्यञ्जनैः सह ।
सर्पिःस्निग्धानि सर्वाणि दध्ना संस्कृत्य भोजयेत् ॥
श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्पितरः प्रीणयन्ति तम् " ।

मत्स्यपुराणे—" यत्किंचिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः ।
दत्तमक्षयमित्याहुः पितरः[2] पञ्च देवताः " ॥

ब्रह्मपुराणे—" अलाबुं ग्रीवकं चाणु कर्करीं[3] त्रपुसं तथा ।
मधूकं नारिकेलं च लकुचं च हरीतकीम् ॥
मोराक्षं दाधिशाकं च शाकमुत्पलसंज्ञितम् ।
भृङ्गराजमदुष्टानि वन्यानि च निवेदयेत् ॥
अथ मूलानि देयानि शुण्ठ्यार्द्रकबिसानि च ।
तमालं शतकन्दं च बहुसूची च कण्टकी[5] ॥
कूर्चालकं च पिण्डालं दीर्घमूलं वरूटकम् ।
देयं तक्रं तु सद्यस्कं नवनीतादनुद्धृतम् ॥
पक्वं तु गोरसं देयं घृतात्पक्वादनन्तरम् ।
निर्दोषायाश्च गोः क्षीरं क्वथितं शर्करान्वितम्[4] ॥
आरण्यमहिषीक्षीरं शर्कराशुण्ठिसंयुतम् ।
मध्वाक्तं तुहिनं चैव दद्यादमृतमेव तत् ॥

१ क. माठरं । २ ग. °रः पूर्वदे° । ३ क. च. °कैशं त्र° । ४ छ. मनोक्षं । ५ क. छर्दकी ।

दधिशुक्तं च दातव्यं सर्वत्र दधिसंभवम् ।
दापयेन्मरिचोपेतं युक्तं मधुगुडैरपि " ॥

पुलस्त्यः—" मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥ २५९ ॥

तथा—

वर्षास्वेवं त्रयोदश्यां मघासु चं न संशयः ॥ २६० ॥

वर्षासु या त्रयोदशी याश्च मघास्तस्यां तासु च यत्पितृभ्यो ददाति तदपि तृप्तिलक्षणस्य फलस्याऽऽनन्त्यमश्नुते । अनन्तां पितृतृप्तिं साधयतीत्यर्थः । अत्र च प्रोष्ठपद्यपरपक्षे या त्रयोदशी याश्च मघास्ता एव गृह्यन्ते ।

मनुः—" यत्किंचिन्मधुसंयुक्तं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च " ॥

त्रयोदशीमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे ।

पितृगाथा—" अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिभ्यां वर्षासु च मघासु च " ॥

वसिष्ठः—" पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥
मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।
एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

पैठीनसिः—" अजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।
पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् " ॥

पितृगाथे—" अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
कार्तिकं सकलं वाऽपि प्राक्छाये कुञ्जरस्य वा " ॥

यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—" कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् "

इति, यच्च षट्त्रिंशन्मतम्—

" गृही त्रयोदशीश्राद्धं न प्रकुर्वीत पुत्रवान् ।
उपवासं च संक्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥

---

१ क. च विशेषतः ।

त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ।
नेष्यते चोपवासश्च कैश्चिदप्ययनद्वये ”

इति, तत्रेदं विचारणीयम्—किं सर्वापरपक्षेषु [1]ज्ञातिश्रैष्ठ्यादिकामस्त्रयोदश्यामेवाऽऽपर[2]पाक्षिकं श्राद्धं कुर्यादित्यनेन यद्विहितं तस्यैष निषेधः । यदि वा युगादिषु श्राद्धं कुर्यादितिविधितो भाद्रपदासितत्रयोदश्यां यत्प्राप्तं तस्य निषेधः । यद्वा तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टकाः प्रोष्ठपद्यूर्ध्वं त्रयोदशीव्रीहियवपाकौ चेत्यनेन । तत्र युगादित्वप्रयुक्तं प्रोष्ठपद्यूर्ध्वं त्रयोदशीत्वप्रयुक्तं यच्छ्राद्धं तन्नित्यं तस्य चेदयं प्रतिषेधस्तदा विहितत्वात्प्रतिषिद्धत्वाच्च विकल्प आपद्येतातिरात्रषोडशिग्रहणाग्रहणवत् । नच वाच्यं सामान्यविषयाद्विधेः पुत्रवद्गृहिरूपविशेषविषयो निषेधो बलवानतो न विकल्प इति । यद्विषयो हि निषेधस्तद्विषयां निषे[3]ध्यं*प्राप्तिमपेक्षते । प्रसक्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । ततश्च पुत्रवद्गृहिविषया त्रयोदशीश्राद्धप्राप्तिरस्तीति निषेधादेव गम्यते । अतो हि दुर्निवारो विकल्पः । ननु च नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, ततश्च पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तं प्रत्येव श्राद्धविधिरयमतो न विकल्पः । तन्न । तथा सति हि न कुर्यादित्यन्वयो न स्यात् । किं [4]तु न गृही न पुत्रवानिति स्यात् । न चार्थपदक्रमान्यथाभावः कार्यो [5]हेत्वभावात् । नच करोत्यर्थान्वितो नञ्पर्युदासो भवति किं तु नामान्वितो धात्वन्तरान्वितश्च । तस्मान्न नैत्यकत्रयोदशीश्राद्धविषयोऽयं प्रतिषेधः, किं तु काम्यविषय एव । न हि तद्विषयत्वे विकल्पः [6]प्रसज्येत । न हि रागप्राप्तं कलञ्जभ[7]क्षणं तत्प्रतिषेधेन विकल्पते । ननु च कलञ्जभक्षणमशास्त्रीयम् । शास्त्रीयश्च तत्प्रतिषेधस्तस्मादविकल्पः । त्रयोदशीश्राद्धं तु काम्यमपि शास्त्रेण विहितम् । अतो युक्तस्तस्य शास्त्रीयेण प्रतिषेधेन विकल्पः । सत्यं विहितं, किं तु फलं प्रत्युपायतया न पुनरनुष्ठेयतया । अनुष्ठेयता च तस्य फलरागनिबन्धनैव । अतो युक्ता कलञ्जभक्षणतुल्यता । येषामपि मते यत्र विधिः पुरुषं प्रवर्तयति तस्य फलसाधनत्वं शास्त्रादवबुध्यत इति, तन्मतेऽपि विषयस्य फलसाधनत्वावगमपरमेव विधेः प्रवर्तकत्वं प्रतीयते, न पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं फलरागत एव तत्सिद्धेः । त्रिकालायां ह्यप्राप्तौ विधिरर्थवान् । अत एवाऽऽहुः—

“ अप्रवृत्तप्रवर्तको विधिरज्ञातज्ञापकश्च ” इति ।

---

* अत्र निषेध्येत्यधिकमिव भाति ।

---

१ ग. घ. च. छ. ज्ञानाति° । २ क. ग. घ. च. ‘रपाक्षि° । ३ क. ख. °षेधप्रा° । ४ ग. घ. तु गृ° । ५ ग. घ. हेतुभा° । ६ ग. घ. प्रसज्यते । ७ ग. घ. °क्षण° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

तस्माद्यत्काम्यं त्रयोदशीश्राद्धं तद्विषयोऽयं निषेधो न पुनर्यन्नित्यं तद्विषयः । अत एवाऽऽपस्तम्बः काम्यस्यैवास्य निन्दामाह—

"सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणं पितॄन्प्रीणाति कर्तुस्तु कालादिनियमात्फलविशेषः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणं स्त्रीप्रायमपत्यं जायते । द्वितीये स्तेनास्तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः । चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् । पञ्चमे बहुपुमांसो बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रमीयते । षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च । सप्तमे कृषेर्वृद्धिः । अष्टमे पुष्टिर्नवम एकशफो दशमे व्यवहारे राद्धिः । एकादशे कृष्णायसत्रपुसीसम् । द्वादशे पशुमांस्त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति । चतुर्दशे आयुधे राद्धिः । पञ्चदशे पुष्टिः" इति ।

सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाण इत्यनेनाऽऽपरपक्षिकस्य श्राद्धस्य नित्यत्वमाह । कर्तुस्तु कालनियमात्फलविशेष इत्यनेन तु प्रतिपदादितिथिनियमेन तदैव क्रियमाणं फलविशेषप्रदं भवतीत्याह । तस्मात्काम्यस्यैव त्रयोदशीश्राद्धस्य प्रतिषेधोऽयम् । या तु षट्त्रिंशन्मते मघाश्राद्धस्य निन्दा—

"मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।
संक्रान्तावुपवासश्च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा"

इति, सा न निषेधं कल्पयति क्लृप्तत्वात्तस्य । तथा च कन्यागतापरपक्षाधिकारे देवीपुराणम्—

"तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदैवते ।
ऋक्षे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्" इति ॥

पितृदैवतमृक्षं मघा । पूजा श्राद्धं, तेन पिण्डदानसहितमेव भाद्रपदापरपक्षमघासु श्राद्धं निन्दितम् । न श्राद्धमात्रं पिण्डदानस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । न च निषेधवाक्ये पिण्डदानशब्दः श्राद्धलक्षकः । लक्षणाकारणाभावात् । एवं तावन्मघाश्राद्धं पिण्डदानरहितमुक्तं, श्राद्धान्तराण्यपि पिण्डदानरहितान्युक्तानि मत्स्यपुराणे—

"अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।
संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

---

१ ग. घ. °मे पु° । २ ग. घ. चाप° । ३ ख. च. °क्षयशी° । ४ च. °हारवृद्धिः । ५ क. ग. घ. °रपाक्षि° । ६ क. °तुस्तात्कालाभिनि° । ७ ग. °लातिनि° ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।
श्राद्धं कार्यं च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः " ॥

महाभारते—" नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।
न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाऽऽग्नेये च भारत ॥
दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ।
ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् " ॥

आग्नेयं कृत्तिकाः । दारुणानि आर्द्राश्लेषाज्येष्ठामूलानि । जन्मनक्षत्रात्पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं च प्रत्यरम् । श्राद्धनिषेधोऽयं कृष्णपक्षश्राद्धविषयः । तद्ध्य-नियमेनैकस्यां तिथौ कर्तव्यमिति प्रतिषिद्धं परित्यज्यान्यत्रापि शक्यं कर्तु-मिति प्रतिषेधेऽपि नात्यन्तबाधः । अन्यविषयत्वे तु श्राद्धविधेरात्यन्तिको बाध आपद्यते । ज्योतिषम्—

" साधारणध्रुवोग्रेषु मैत्रेऽपि च न शस्यते ।
मनुष्याणां प्रेतक्रिया कथंचित्त्रिपुष्करे यमलधिष्ण्ये च " ॥

साधारणे कृत्तिकाविशाखे । उत्तरात्रयं रोहिणी च ध्रुवाणि । उग्राणि पूर्वात्रयं भरणी मघाश्च । मैत्रमनुराधा । त्रिपुष्करं त्रिपात् । यमलं द्विपात् । पुत्रा-दिनाऽपि क्रियमाणं श्राद्धं तत्पित्रादीनां तृप्तिलक्षणं फलं साधयतीति शास्त्र-प्रामाण्यादाश्रयणीयम् । तथा पित्राऽपि क्रियमाणा वैश्वानरेज्या पुत्रस्य ब्रह्म-वर्चसादिकं निष्पादयतीति । एवं च सति पितृतृप्त्याश्रितोऽतिशयो हविर्वि-शेषात्कालविशेषादेशविशेषाच्च भवतीति शक्यं शास्त्रादवगन्तुम् ॥ २६० ॥

कृष्णपक्षे श्राद्धमेकस्यां तिथौ कार्यमित्युक्तं तद्यस्यां क्रियमाणं यस्मै फलाय संपद्यते तदिदानीमाह—

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्मुख्यान्सुतानपि ॥
द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥ २६१ ॥
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ २६२ ॥
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥
शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६३ ॥

प्रतिकृष्णपक्षं सर्वदा प्रतिपदि श्राद्धप्रदः कन्यां प्राप्नोति । एवं द्वितीयायां

---

१ क. °न्ना क्रि° । ग. घ. °न्नादिक्रि° । २ ख. °पदादि ।

कन्यावेदिनो जामातॄन् । तृतीयायां पशून् । चतुर्थ्यां प्रधानान्सुतान् । पञ्चम्यां द्यूतम् । षष्ठ्यां कृषिम् । सप्तम्यां वाणिज्यम् । अष्टम्यां द्विशफं गवादि । नवम्यामेकशफमश्वादि । दशम्यां ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् । एकादश्यां स्वर्णरूप्ये । द्वादश्यां कुप्यं त्रपुसीसादिकम् । त्रयोदश्यां ज्ञातीनां मध्ये श्रेष्ठताम् । अमावास्यायां सर्वानुक्तान्कामान् । चतुर्दशी चात्र वर्जनीया । शस्त्रहतेभ्य एव तस्यां श्राद्धं प्रदेयम् । शस्त्रहतग्रहणं शास्त्रान्तरोक्तदुर्मरणप्रदर्शनार्थम् । तत्र ब्रह्मपुराणम्—

" प्रायो[1]नशनशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनां तथा ।
चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः " ॥

वायुपुराणात्—"युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।
शस्त्रेण निहता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् " ॥

मरीचिः—" विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः " ॥

इति वचनाच्छस्त्रहतादीनामेव चतुर्दश्यां क्रिया इत्यवधार्यते न तु तस्यामेव तेषामिति । तेनामावस्यादिकालान्तरेष्वपि तेषां श्राद्धं युक्तम् । अत एव देवीपुराणम्—" आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।
चतुर्दश्यां भवेत्पूजा ह्यमावा[2]स्या तु कामिकी " ॥

गर्गः—" चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।
तदेकोद्दिष्टविधिना कर्तव्यं शस्त्रघातिने " ॥

तथा—" सपिण्डीकरणादूर्ध्वंमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।
प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् " ॥

अत्र चैकस्य शस्त्रहतत्व एकोद्दिष्टविधानं न तु त्रयाणां तथात्वे, तत्र पार्वणमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥

नक्षत्रविशेषात्फलविशेषमाह—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ॥
ज्ञाति(पुत्रं)श्रैष्ठ्यं सुसौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां सुतान् २६४
प्रवृत्तचक्रतां पुत्रान्वाणिज्यप्रभृतींस्तथा ॥
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम्॥ २६५ ॥

---

१ क. ग. घ. °यानाशकश° । २ क. ग. च. छ. °वस्यां तु ।

धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ॥
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ २६६ ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ॥
आस्तिकः श्रद्दधानश्चाप्यपेतमदमत्सरः ॥ २६७ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तेषु नक्षत्रेषु श्राद्धमास्तिकः श्रद्धावान्विगतमत्सरश्च सन्यथाविधि यः पितृभ्यः संप्रयच्छति स यथानक्षत्रक्रमं स्वर्गादीन्कामानाप्नुयात् । ततश्च स्वर्गकामः कृत्तिकासु श्राद्धं कुर्यात् । अपत्यकामो रोहिण्याम् । तेजस्कामो मृगशिरसि । शौर्यकाम आर्द्रायाम् । क्षेत्रकामः पुनर्वस्वोः । बलकामः पुष्ये । पुत्रकामोऽश्लेषायाम् । श्रैष्ठ्यकामो मघासु । सौभाग्यकामः पूर्वासु फल्गुनीषु । समृद्धिकाम उत्तरासु फल्गुनीषु । मुख्यताकामो हस्ते । सुतकामश्चित्रासु । चक्रप्रवृत्तिकामः स्वातौ । पुत्रकामो विशाखायाम् । वाणिज्यकामोऽनुराधासु । अरोगित्वकामो ज्येष्ठायाम् । यशस्कामो मूले । विशोकत्वकामः पूर्वाषाढासु । मुक्तिकाम उत्तराषाढासु । धनकामः श्रवणे । विद्याकामो धनिष्ठासु । भिषक्सिद्धिकामः शतभिषजि । कुप्यकामः पूर्वयोर्भद्रपदयोः । गोकाम उत्तरयोर्भद्रपदयोः । अजाविककामो रेवत्याम् । अश्वकामोऽश्वयुजि । आयुष्कामो भरण्याम् । आ फलप्राप्तेः कृत्तिकादिनक्षत्रे श्राद्धं प्रयोक्तव्यम् । अत एव वायुपुराणे—

" श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे करोति सततं नरः "

इत्याद्युक्तम् ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ॥
प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄञ्श्राद्धेन तर्पिताः ॥२६८॥

उक्तं स्वसंबन्धिभ्यः प्रेतेभ्यः श्राद्धं प्रदेयमिति तत्र पित्रादिषु श्राद्धदेवताभूतेषु वस्वादिबुद्धिः कार्येत्यनेन विधीयते । ये पितृपितामहप्रपितामहाः श्राद्धदेवतात्वेन नियुक्ताः शास्त्रेषु ते यथाक्रमं वसुरुद्रादित्या बोद्धव्या इत्यन्वयः । ते वस्वादयः श्राद्धेन तर्पिताः श्राद्धेषु देवतात्वेन निविष्टा मनुष्याणां पित्रादींस्तर्पयन्ति । वस्वादिरूपेण ध्याताः श्राद्धात्तृप्तिमुपयान्तीत्यर्थः । अत एव मनुः—

---

१ ङ. °नं वेदान्भिष° । २ ङ. °नश्च व्यपे° । ३ घ. °रमदश्च । ४ क. °सु प्रवृत्तचक्रका° । ५ ख. °द्धेषु त° । ६ क. ग. घ. °ण ख्याताः ।

" वसून्वदन्ति हि पितॄन्रुद्रांश्चैव पितामहान् ।
प्रपितामहांस्तथाऽऽदित्यान्श्रुतिरेषा पुरातनी " ॥ २६८ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं नृणां प्रीताः पितामहाः ॥२६९॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ॥ ९ ॥

आयुरादीनि फलानि श्राद्धकर्तृभ्यः प्रयच्छन्ति न पुनर्वस्वादयः । यथाश्रुतग्राहिणः पूर्वश्लोकाद्वस्वादिदै(दे)वत्यमेव सर्वं श्राद्धं न पुनः पित्रादिदै(दे)वत्यमिति कस्यचिद्बुद्धिरुत्पद्यते । तन्निवृत्तिद्वारेण श्राद्धस्याऽऽयुरादिफलत्वप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः । अत्र च पितामहग्रहणं पित्राद्युपलक्षणार्थम् । ततश्च श्राद्धकर्तॄणां मनुष्याणां श्राद्धे देवताभावेन संबध्यमानाः पित्रादय आयुरादिफलप्रदा भवन्तीत्युक्तं भवति । यद्यप्यपूर्वफलप्रदातृत्वं न देवतायास्तथाऽपि सर्वाङ्गोपेतकर्मानुष्ठानात्फलदाऽपूर्वोदय इति युक्ताऽङ्गभूतपित्रादिदेवतायाः फलहेतुत्वोक्तिः । आयुरादीनां च प्रत्येकं फलत्वं प्रत्येकं द्वितीयायोगात् । एवं चामावास्याष्टकादिश्राद्धानां नित्यत्वं काम्यत्वं च ज्ञेयम् । यद्वा नित्यस्यैव श्राद्धस्य प्रयोगात्कर्तुरायुरादिसिद्धिः । नित्ययोरिव दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकनिर्दिष्टायुरादिफलसिद्धिः ।

अत्र श्राद्धकालातिक्रमे यत्कार्यं तदुच्यते । तत्र ऋष्यशृङ्गः—

" देये पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदि ।
आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते ॥
एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः " ॥

मासिकविषयमेतत् ।

मरीचिः—" श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृताहनि ।
एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः " ॥

षट्त्रिंशन्मतात्—" मासिकाब्दे तु संप्राप्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।
वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वाऽपि विचक्षणाः " ॥

यन्मृताहनि प्रतिमासं क्रियते तदत्र मासिकम् ॥ २६९ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्के श्राद्धप्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

---

१ क. च. सनातनी । २ क. ग. घ. श्राद्धदे । ३ क. इत्युक्ता° । ४ ख. °बन्धने श्रा° ।

विनायकपूजाविधिप्रकरणम् । (१०)

अभीष्टकर्मफलप्राप्तौ विघ्नपरिहारस्याप्युपायमिदानीमाह—

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः ॥
गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७० ॥

विनायकाख्यो देवविशेषः सर्वेषां कर्तॄणां कर्मविघ्नार्थं कर्मसिद्ध्यर्थं च गणानां पुष्पदन्तादीनामीश्वरत्वे च रुद्रचतुर्मुखाभ्यां नियुक्तोऽतोऽसौ विहितोपायेनैव निवारयितुं च शक्यत इति तदुपायविधिरारभ्यते ॥ २७० ॥

तत्र विनायकोपद्रवे सति तच्छमनाधिकार इति तदुपद्रवलक्षणं तावदाह—

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ॥
स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७१ ॥
काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ॥
अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७२ ॥
व्रजन्तं च तथाऽऽत्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ॥

तेन विनायकेनोपसृष्ट उपद्रुतो यो मनुष्यस्तस्य वक्ष्यमाणानि चिह्नानि हे मुनयः शृणुत, स्वप्नेऽतिशयेन जलमवगाहते जलमग्नमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । मुण्डान्कृतवपनान्काषायवसनांश्च नरान्पश्यति । तथा क्रव्यादान्व्याघ्रादीनधिरोहत्यन्त्यजातिभिः सहैकत्र देशेऽवतिष्ठते च । तथा गच्छन्तं मां पृष्ठतः परेऽनुगच्छन्तीति मन्यते । क्रव्यमाममांसं तददन्ति ये ते क्रव्यादा इति स्वप्ने ॥ २७१ ॥ २७२ ॥

अथ जागरणे—

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७३ ॥
तेनोपसृष्टो लभते न राष्ट्रं राजनन्दनः ॥
कुमारी च न भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७४ ॥

---

१ क. ग. घ. °ष्टफलसंप्रा° । २ ग. घ. °युक्तः । कुतोऽ° । ३ क. ग. °यितुमाराधयितुं । ४ ङ. राज्यं । ५ ङ. गर्भिणी तथा । आ° ।

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ॥
वणिग्लाभं न चाऽऽप्नोति कृषिं चैव कृषीवलः ॥२७५॥

विमना उद्विग्नमना विफलारम्भो निष्फलोद्यमः संसीदत्यवसीदति अनिमित्ततो दृष्टनिमित्ताभावतः । राजनन्दनो राजपुत्रो न राज्यं कुमारी गुणवत्यपि न भर्तारमङ्गना च गर्भं प्रसूतावपत्यमायुष्मच्छ्रोत्रियश्चाऽऽचार्यत्वं शिष्यश्चाध्ययनं वणिज्याजीवी च तन्निमित्तं धनोपचयं कृषीवलश्च कृषिं न लभते । इमानि विनायकोपसृष्टस्य लक्षणानि । अत्र बैजवापगृह्यम्—

“ अथ विनायकाः । चत्वारः खलु विनायका भवन्ति । मितश्च संमितश्च शालकटङ्कटश्च कूष्माण्डराजपुत्रश्चेत्येतैर्विनायकैरुपसृष्टलक्षणा ब्राह्मणाः स्वाध्यायवन्तोऽप्याचार्यत्वं न लभन्ते । कुमारा राजपुत्रा राजलक्षणसंपन्ना अपि राज्यं न लभन्ते । कुमार्योऽपि लक्षणवत्योऽपि भर्तॄन्न लभन्ते । स्त्रीणामाचारवतीनामप्यपत्यानि म्रियन्ते । विनायकोपसृष्टलक्षणं खलु भवति स्वप्ने सर्पान्पश्यति । अत्यन्तमपोऽवगाहते । अन्तरिक्षं क्रामति पांसुकर्दमे चावसीदति । पृष्ठतो मां कश्चिद्धावतीति मन्यते[१] । उष्ट्रान्गर्दभाञ्शुनो दिवाकीर्तिमन्यांश्चाप्रयतान्पश्यति[२] । करणे मूढमात्मानं मलिनान्तरमन्यांश्च प्रयतान्पश्यति ” ।

भविष्यत्पुराणे—“ करणे मूढमात्मानं मलिनान्तरगस्तथा[३] ।
चतुर्भिश्चाऽऽवृतं यान्तं श्मशानान्तिकगं नृप ॥
पश्यते नृपशार्दूल पश्यते नात्र संशयः ।
तैलार्द्रगात्रं च विभो करवीरविभूषितम् ॥२७३॥२७४॥२७५॥

स्नापनं[४] तस्य कर्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥

तस्य विनायकोपसृष्टस्य तदुपसर्गशान्तये पुण्याहे वक्ष्यमाणविधिना स्नपनं कार्यम् । यत्तु भविष्यत्पुराणे—

“ शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां च वारेण धिषणस्य च ।
तिष्ये च वीरनक्षत्रे तस्यैव पुरतो नृप ”

इति, तत्तु श्रीकामविनायकस्नपने द्रष्टव्यम् । तदुपसृष्टस्नपनविषयाणां तु

---

१ ख. 'ते । क' । २ क. ग. घ. 'ति । भ' । ३ ख. ग. घ. 'था । यातुभिश्चा' ।
४ ङ. स्नपनं ।

पुण्याहविधानम् । उपसृष्टस्य चिरकालविलम्बायोगात् । धिषणो बृहस्पतिः । तस्यैव विनायकस्येत्यर्थः ॥

स्नपनविधिमाह—

गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥ २७६ ॥
सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥
भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या द्विजाः शुभाः॥२७७

शुक्लसर्षपाणां चूर्णेनाऽऽज्यसहितेन स उद्वर्तनीयः । ततः सर्वौषधैः सगन्धैश्चूर्णितैः सोदकैर्विलिप्तमस्तकः कार्यस्ततो भद्रासन उपवेश्यस्ततस्तस्य स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति द्विजा विप्राः शुभाः कल्याण(णं)वाच्याः । अत्र कर्तरि षष्ठी । ततश्च तेन वाच्या इत्यर्थः । तत्सादनादि शै(शि)वादिदेवपूजां कृत्वा कार्यमित्युक्तं भविष्यत्पुराणे—

" व्योमकेशं तु संपूज्य पार्वतीं भीमजं तथा ।
कृष्णस्य पितरं तात अर्कमारं सितं तथा ॥
धिषणं क्लेदपुत्रं च कोणं लक्ष्म च भारत ।
विधुंतुदं बाहुलेयं नन्दकस्य च धारिणम् " ॥

व्योमकेशः शिवः । भीमजो गणेशः । कृष्णस्य पिता वसुदेवः । आरो भौमः । सितः शुक्रः । क्लेदपुत्रो बुधः । कोणः शनैश्चरः । लक्ष्म लक्ष्मवांश्चन्द्रः, पूर्ण इत्यर्थः । विधुंतुदो राहुः । केतुरत्रानुक्तोऽपि ग्राह्यः साहचर्यात् । बाहुलेयः स्कन्दः । नन्दकस्य धारी विष्णुः । सर्वौषधानि सहदेव्यादीनि । तथा च मत्स्यपुराणम्—

" सहदेवी वचा व्याघ्री बला चातिबला तथा ।
शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी तु सुवर्चला ॥
महौषध्यष्टकं ह्येतन्महास्नानेषु योजयेत् " ।

ब्रह्म(ब्राह्मी)सुवर्चलादीनि वा । तथा च भविष्यत्पुराणम्—

" ब्राह्मी सुवर्चला मुस्ता[1] विष्णुक्रान्ता शतावरी ।
दुर्लभा शङ्खपुष्पी च प्रियङ्गुरजनी वचा " ॥

मुरादीनि वा । तथा च स्मृतिः—

" मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।
सती चेण्यकमुस्तं[2] च सर्वौषधिगणः स्मृतः " ॥

---

१ ग. घ. मुक्ता । २ ग. घ. चम्पक° ।

(विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

सुरां ताभीरां इतिप्रसिद्धा । रजनीद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे । सती कर्पूरविशेषः । वालुकादीनि वा । तथा च वसिष्ठः—

" वालुका शङ्खपुष्पी च कुष्ठं चैव वचा तथा ।
नागकेसरचूर्णं च सर्वौषधिगणो भृगो " ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

अपि च—

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्संगमाद्ध्रदात् ॥
मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलं च विनिक्षिपेत् ॥२७८॥
या आहृता ह्येकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्ह्रदात् ॥

एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैरप आहृत्य तास्वश्वस्थानादिभ्यः समाहृता मृत्तिका गोरोचनामगुरुकस्तूरीकर्पूरचन्दनकेसरात्मकान्गन्धान्गुग्गुलं च विनिक्षिपेत् ।

अत्र बैजवापगृह्यम्—" चतुर्भ्यः प्रस्रवणेभ्यश्चतुरः कुम्भानाहृत्य तेषु सर्वौषधीः सर्वगन्धान्हिरण्यं व्रीहियवौ गुग्गुलं मृदमाखूत्कराम्" इति ।

प्रक्षिपेदिति शेषः ॥ २७८ ॥

चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥ २७९ ॥

अनः शकटं यो वहति तत्सोऽनड्वान्बलीवर्दः । तच्चर्मणि लोहिते भद्रासनं प्रतिष्ठातन्त्रोक्तम् । ततोऽप्सु मृदादिप्रक्षेपादनन्तरं स्थाप्यम् ॥ २७९ ॥

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ॥
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥२८०॥
भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥
भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २८१ ॥
यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥
ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु ते सदा ॥ २८२ ॥

सहस्राक्षमित्यादिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिरेकैकेन कलशेन विनायकोपसृष्टस्य गुरुः स्नपनं करोति । प्रतिकलशं मन्त्रत्रयावृत्तिः ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

---

१ क. °रा भाभार इ° । २ ख. °भोर इ° । ३ क. स्मृतः । ग. घ. भृगी । ४ ख. °ग्गुलुं च । ५ ङ. °लं चाप्सु नि° । ६ ख. °ग्गुलुं च । ७ ख. भद्रासने । ८ ख. मृगादि° । ९ क. श्च गावश्च । १० ख. दधुः ।

स्नातस्य सार्षपं तैलं स्रुवेणौदुम्बरेण तु ॥
जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य च ॥ २८३ ॥
मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटः ॥
कूष्माण्डराजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८४ ॥
नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥
दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८५ ॥
कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च ॥
मत्स्यान्पक्वांस्तथा चाऽऽमान्मांसमेतावदेव तु॥२८६॥
पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च विविधामपि ॥
मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवोण्डेरकस्रजम् ॥ २८७ ॥
दध्यन्नं पायसं चैव गुडमिश्रं समोदकम् ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नातस्य शिरसि सव्येन पाणिना कुशान्परिगृह्येतरपाणिगृहीतेनौदुम्बरवृक्षमयेन स्रुवेण सर्षपतैलं मिताय स्वाहा संमिताय स्वाहा शालकटङ्कटाय स्वाहा कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहेति गुरुर्जुहुयात् । तैरेवं मितादिभिश्चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारसमान्वितैश्चतुष्पथे शूर्पं स्थापयित्वा तत्र च सर्वतः सर्वदिगग्रान्कुशानास्तीर्य कृताकृततण्डुलादिरूपं बलिं दद्यात् । नामभिर्बलिमन्त्रैश्चेति विशेषेण निर्देशान्मितादिनामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारमन्त्रैर्बलिमन्त्रतामापन्नैर्बलिर्देय इति गम्यते । अवघातादिना येषां व्रीहीणां तण्डुलीभावः प्रारब्धापरिसमाप्तश्चैते कृताकृतास्तण्डुलाः । तिलपिष्टमिश्र ओदनः पललौदनः । मूलकं शाकादिविशेषः । भृष्टा लोपिकाः पूरिकाः । क्षुद्रापूपास्तुण्डेरकाः । प्रसिद्धमन्यत् । एतत्सर्वमेकस्मिन्पात्रे कृत्वा सकृदेव दद्यात्॥ २८३ ॥ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

*विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्तदाऽम्बिकाम् ॥२८८॥

---

* एतस्मात्प्रागेतदर्धमधिकं ङ. पुस्तके—" एतान्सर्वानुपाहृत्य भूमौ दत्त्वा ततः शिरः " इति । तद्व्याख्याऽऽदर्शपुस्तकेषु न विद्यते ।

---

१ क. च । सितश्च । २ क. °था साल° । ३ ङ. °कटङ्कौ । कू° । ४ ङ. च त्रिविधा° । ५ क. सिताय । ६ क. °व सिता° । ७ ग. घ. °शेषनि° । ८ ग. घ. °मासाश्च ते° ।

दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाऽर्घं(र्घ्यं) पूर्णमञ्जलिम् ॥
रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ॥ २८९ ॥
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥

दूर्वया सर्षपैः पुष्पैरुदकेन च पूर्णमञ्जलिमर्घ्यं विधाय विनायकस्य जनन्या अम्बिकायै दत्त्वा रूपं देहीत्यनेन तामुपतिष्ठेत ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ २९० ॥
ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥

अम्बिकामुपस्थाय शुक्ले वाससी परिधाय शुक्लमाल्यानुलेपनैश्चाऽऽत्मानमलंकृत्य ब्राह्मणान्भोजयेत् । गुरवे च वस्त्रद्वयं दद्यात् । गुरुशब्दप्रयोगात्स्नपनकर्ता गुरुवत्पूज्य इति गमयति ॥ २९० ॥

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ॥ २९१ ॥
कर्मणां फलमाप्नोति श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं पूजयित्वा ग्रहांश्च वक्ष्यमाणविधिना कर्मणां कृतानां करिष्यमाणानां च फलं विघ्नशान्तिद्वारेण प्राप्नोति । श्रियं चानुत्तमां सर्वोत्कृष्टामाप्नोति । न विद्यत उत्तमा यस्याः साऽनुत्तमा । आप्नोतीति पुनर्वचनं श्रीकामं प्रति विनायकादिपूजायाः पृथग्विधानार्थम् ॥ २९१ ॥

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा॥२९२॥
महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति विनायकपूजाविधिप्रकरणम् ॥ १० ॥

आदित्यस्य स्वामिनः स्कन्दस्य महागणपतेश्च सर्वकालं पूजां तिलकं सुवर्णादिमयं कुर्वन्कर्मफलसिद्धिमवाप्नुयादिति ॥ २९२ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्के विनायकपूजाविधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ।

---

१ ङ. जयं ।

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् । (११)

अथ ग्रहयज्ञविधिमाह*—

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥२९३॥
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्रिपून् ॥

श्रीशान्त्यादिकामोऽभिचरन्वा ग्रहयज्ञं वक्ष्यमाणस्वरूपं समाचरेदनुतिष्ठेत् । शान्तिः फलदानोन्मुखदुरितनिवारणम् । पुष्टिः शरीराद्युपचयः । अभिचार आयुष्प्रदधर्मप्रतिबन्धः । प्रसिद्धमन्यत् । वृष्ट्यायुःपुष्टीनां प्रत्येकं कामसंबन्धो नेतरेतरयुक्तानां, प्रमाणान्तरसिद्धत्वे सत्युद्दिश्यमानत्वात् । एवंविषयस्योद्देश्यस्य विशेषणमविवक्षितम् । पूर्वं विनायकस्नानसहितो ग्रहयज्ञः श्रिये विहितः । इदानीं केवलः फलान्तरेभ्यश्चेति विधिभेदः । अभिचरन्निति शतृप्रत्ययोऽभिचारस्य ग्रहयज्ञं प्रति हेतुतामाचष्टे । अभिचारस्य चासिद्धत्वान्न स्वरूपेण हेतुता, किं तु तदिच्छायास्तेनेष्यमाणतया कर्मसंबन्धादभिचारस्य फलत्वम् ॥ २९३ ॥

ग्रहानाह—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ॥२९४॥
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥

एता ग्रहयज्ञदेवताः । वृत्तवशाच्चात्र सूर्यादिशब्दनिर्देशो यागप्रयोगे पुनरादित्यादिशब्दैरुद्देशः कार्यः । तथा च बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्—

"गुडौदनमादित्याय घृतपायसं सोमाय हविष्यमन्नमङ्गारकाय क्षीरौदनं बुधाय षष्टिकं बृहस्पतये दध्योदनं शुक्राय माषौदनं तिलपिष्टमिश्रं सघृतं शनैश्चराय राहवे मांसौदनं केतवे चित्रौदनम्" इति ।

नैवं गद्यग्रन्थेऽस्मिञ्छ्रूयमाणशब्दस्याविवक्षायां हेतुरस्ति ॥ २९४ ॥

आदित्यादिग्रहप्रतिमाप्रकृतिद्रव्याण्याह—

ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ॥ २९५ ॥

---

* इत उत्तरं ग. घ. पुस्तकयोर्ग्रहपूजामाहेत्यन्तं ग्रन्थन्यस्याधो दृश्यते ।

---

१ क. °र्मनिब° ।

(ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११)

रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात्*[1] ॥
स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धमण्डलकेऽपि(षु) वा[2] ॥ २९६ ॥

ताम्रमेव ताम्रकं तस्मादादित्यस्य प्रतिमा कार्या । स्फटिकात्सोमस्य । रक्तचन्दनादङ्गारकस्य । स्वर्णकाद्बुधबृहस्पत्योः । रजताच्छुक्रस्य । कृष्णमयः कार्ष्णायसं तस्माच्छनैश्चरस्य । सीसाद्राहोः । कांस्यात्केतोः । प्रतिमानिर्माणासमर्थस्तु ग्रहसमानवर्णैर्वर्णकैर्ग्रहान्[3]पटे लिखेत् । तत्राप्यसमर्थो ग्रहसमानवर्णेषु चन्दनादिगन्धमण्डलकेषु ग्रहानुल्लिखेत् । अत्र मत्स्यपुराणम्—

" पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥
श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशा(रः श्वेता)श्वः श्वेतभूषणः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाकरः ।
चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥
पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः ।
खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥
देवदैत्यगुरू तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ।
दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू ॥
इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः[4] ।
बाणबाणासनकरः कर्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥
करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः ।
नीलसिंहासनयुतो राहुस्तत्र प्रशस्यते ॥
धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।
गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥
सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितप्रदाः ।
स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥
भास्कराङ्गारकौ रक्तौ श्वेतौ शुक्रनिशाकरौ ।
सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ ॥

* इत उत्तरं ङ. पुस्तकेऽयं पाठः—" भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्लौ शुक्रनिशाकरौ । सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ । कृष्णं शनैश्चरं विद्याद्राहुं केतुं तथैव च " इति ।

१ ख. °त् । सुव° । २ ङ. गन्धैर्मण्डलकेषु वा । ३ ख. °र्ग्रहाः कार्याः । त° । ४ क. °तवाहनः । ग° । ५ ग. °दाधरः ।

कृष्णं शनैश्चरं विद्याद्राहुं केतुं तथैव च " ।

निगदव्याख्यातमेतत् । [*अथ राजानकशितिकण्ठकविशेषः] ।

देवीपुराणे—" प्रभाकरस्य प्रतिमामिदानीं शृणुत द्विजाः ।
रथस्थं कारयेद्देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥
सप्ताश्वं चैकवक्त्रं च रथं तस्य प्रकल्पयेत् ।
मुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥
नानाभरणभूषा[1]भ्यां कराभ्यां धृतपुष्करम् ।
स्क[2]न्धस्थे पुष्करे चैव लीलयैव धृते सदा ॥
चोलकच्छन्नवपुषं क्वचिच्चित्रे[3]षु दर्शयेत् ।
वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसाऽऽवृतौ ॥
प्रतीहारौ च कर्तव्यौ पार्श्वयोर्दण्डपिङ्गलौ ।
कर्तव्यौ दण्डहस्तौ च पार्श्वयोः पुरुषावुभौ ॥
लेखनीकृतहस्तं च पार्श्वे धातारमव्ययम् ।
नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्याद्दिवाकरम् ॥
अनूरुं सारथिं चास्य पद्मिनीपत्रसंनिभम् ।
अश्वौ च वलितग्रीवौ गन्धस्थौ तस्य पार्श्वयोः ॥
भुजङ्गरज्जुभिर्बद्धाः सप्ताश्वरथसंयुताः ।
सप्ताश्वे[5]स्थं पद्महस्तं तस्मिंश्चैव प्रकल्पयेत् " ॥

पद्मपुराणे—" अत एव रवेः पादौ न कश्चित्कारयेत्क्वचित् ।
यः करोति स पापिष्ठां गतिमाप्नोति निन्दिताम् ॥
कुष्ठरूपमवाप्नोति लोकेऽस्मिन्दुःखसंज्ञितम् " ।

प्रसङ्गाद्वह्न्यादीनां लक्षणमुच्यते—

" वह्नेस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वलक्षणलक्षितम् ।
दीप्तं सुवर्णवपुषमर्धचन्द्रासनं विभुम् ॥
बालार्कसदृशं तस्य वसनं चात्र कारयेत् ।
यज्ञोपवीतिनं कुर्याल्लम्बकूर्चभ्रुवं तथा ॥
कमण्डलुं वामकरे दक्षिणेऽस्याक्षसूत्रकम् ।
ज्वालावितानसंयुक्तमजवाहनमुज्ज्वलम् ॥

* एतच्चिह्नान्तर्गतं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

१ क. °षाढ्यं भुजाभ्यां धृ° । २ ख. °भ्यां भुजाभ्यां । ३ क. ख. स्कन्दस्थे । ४ ख. °षु पट्टसु । व° । ५ क. ग. °श्वस्थं प° ।

(ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११)

कुण्डस्थं वाऽपि कुर्वीत मूर्ध्नि सप्तशिखान्वितम् ।
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजं तथा ॥
त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ।
जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकृतलक्षणाम् ॥
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ।
अतसीपुष्पसंकाशां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ॥
नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सुचारुदशनां तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् ॥
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ।
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्खड्गचक्रे तथैव च ॥
तीक्ष्णधारां तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत ।
खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमेव च ॥
घण्टां च परशुं वाऽपि वामतः संनिवेशयेत् ।
अधस्तान्माहिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
शिरश्छेदे न्यसेत्तद्वद्दानवं खड्गपाणिकम् ।
हृदि शूलेन निर्भिन्नं तिर्यगूर्ध्वं च भूषितम् ॥
रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।[1]
वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥[2]
वमद्रुधिरवक्त्रं च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ॥
किंचिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ।
स्तूयमानं च तद्रूपममरैः संनिवेशयेत् ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
लम्बोदरं चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥
स्तब्धकर्णं बृहत्तुण्डमेकदंष्ट्रं पृथूदरम् ।
स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पलं चापरे तथा ॥
मोदकं परशुं चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
बृहत्संक्षिप्तगहनं पीनस्कन्धाङ्घ्रिपाणिकम् ॥[3]
युक्तं बुद्धिकुबुद्धिभ्यामधस्तान्मूषकान्वितम् ।
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्तव्यः स चतुर्मुखः ॥

---

१ ख. 'स्फुटिते°। २ क. ख. °टीभूषितानवम्। ३ ख. 'स्कन्दाङ्घ्रि°।

हंसारूढः क्वचित्कार्यः क्वचिच्च कमलासनः ।
वर्णेन कमलाभश्च चतुर्बाहुः शुभेक्षणः ॥
कमण्डलुं वामकरे सूत्रं हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दण्डधरस्तद्वत्स्रुक्स्रुवौ चापि कल्पयेत् ॥
मुनिभिर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ।
कुर्वाणमिव लोकांस्त्रीञ्शुक्लाम्बरधरं विभुम् ॥
मृगचर्मधरं चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ।
आज्यस्थालीं तथा पार्श्वे तेनैव च चरुः पुरः ॥
वामे पार्श्वे च सावित्री दक्षिणेन सरस्वती ।
अग्रे च ऋषयस्तद्वत्कार्याः पैतामहे पदे* " ॥

इति राजानकशितिकण्ठपुस्तके विशेषः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमुच्यते । एते ग्रहा अग्निं प्रणीयाग्न्यायतनस्योत्तरपूर्वदेशे पूज्याः । तथा च मत्स्यपुराणम्—

" गर्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
वप्रत्रयान्वितां वेदिं वितस्त्युच्छ्रायसंयुताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरश्रामुदक्प्लवाम् " ।

कुर्यादिति शेषः । गर्तः खातमग्न्यायतनम् । वप्रो मेखला ।

" अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्सुरान् " ।

तस्यां तिस्रः कोष्ठकपङ्क्तयः कार्या एकैकस्यां त्रयस्त्रयः कोष्ठका भवन्ति ।

बु.	शु.	चं.
बृ.	आ.	भौ.
के.	श.	रा.

तत्र—" मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥
पूर्वेण भार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः " ।

एते चाऽऽदित्याभिमुखाः स्थाप्याः ॥ २९६ ॥

ग्रहपूजामाह—

---

* इतः प्रभृति विशेष इत्यन्तं न ग. घ. छ. पुस्तकेषु ।

---

१ ग. घ. °पे च स° । २ ग. घ. °ण बुधं विद्याद्गुरुं पू° ।

(ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११)

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ॥ २९७ ॥

यो ग्रहो यद्वर्णस्तस्मै तद्वर्णान्येव वस्त्रादीनि देयानि । धूपार्थं च गुग्गुलुर्देयः । अत्र वृत्तवशात्क्रमो न विवक्षितः सोऽन्यतोऽवगन्तव्य इति गन्धपुष्पधूपवस्त्रबलयः क्रमेण देयाः । अत्र सर्वेभ्यो ग्रहेभ्यो गन्धपुष्पाणि देयानि तथा धूपादि न पुनरेकस्मै गन्धादिबलिपर्यन्तं दत्त्वाऽन्यस्मै देयम् ॥ २९७ ॥

होमविधिमाह—

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥

न केवलमादित्यादीनां पूजैव कार्या । किं तु प्रत्येकं चरवश्च । ते च मन्त्रवन्तः कार्याः । अनवस्रावितो विशदोऽन्तरूष्मपक्व ओदनश्चरुः । तन्त्रवन्त इति पाठे पाकयज्ञेतिकर्तव्यता तन्त्रम् । अत्र च नवानामपि ग्रहयागानां(णां) तुल्यकालत्वादिध्माद्यभेदः । तदाह शौनकः—

" एकबर्हिरिध्माज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः " ।

तदेषाऽभियज्ञभागा गाथाऽभिगीयते—

" पाकयज्ञान्समासाद्य एकाज्यानेकबर्हिषः ।
एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते " इति ॥

होममन्त्रानाह—

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ॥ २९८ ॥
उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥
बृहस्पते अतियदर्यस्तथैवान्नात्परिस्रुतः ॥ २९९ ॥
शं नो देवीस्तथा काण्डात्केतुं कृण्वन्निमा अपि ॥

भगवतो योगीश्वरस्य वाजसनेय(यि)त्वाद्वाजसनेयके समाम्नाता एवात्र मन्त्रा ग्राह्याः । तत्रत्यान्येवाऽऽर्षादीनि वेदितव्यानि । आकृष्णेनेत्याद्या नवसंख्याका मन्त्रा नवसंख्याकेष्वेवाऽऽदित्यादिदै(दे)वत्येषु होमेषु यथासंख्यं प्रकीर्तिता विहिताः । तत्रैकैकस्य चरोरेकैवाऽऽहुतिः पाकयज्ञातिदेशेन प्राप्ता सत्येकैकेन मन्त्रेण कार्या । आहुतीनां संख्यान्तराविधानात् । आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूप

१ ख. गन्धश्च । २ ग. घ. 'ध्मादिभे° । ३ ख. °कृताः स्यु° । ४ क. °षाऽपि य° । ५ ख. °भिषीय° । ६ क. ख. 'सनीयत्वाद्वाजसनीये स° । ७ ख. °त्येके° ।

आङ्गिरस ऋषिरादित्यो देवता त्रिष्टुप्छन्दः । इमं देवा इति देवाः सोमो यजुः । अग्निर्मूर्धेति विश्वरूप आङ्गिरसोऽङ्गारको गायत्री । उद्बुध्यस्वेति परमेष्ठी बुधस्त्रिष्टुप् । बृहस्पत इति गृत्समद आङ्गिरसो भार्गवशौनको वा बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । अन्नात्परिस्रुत इति अश्विसरस्वतीन्द्राः शुक्रोऽतिजगती । शं नो देवीरिति सिन्धुद्वीपः शनैश्चरो गायत्री । काण्डात्काण्डादित्यग्नी राहुरनुष्टुप् । केतुं कृण्वन्निति मधुच्छन्दाः केतुर्गायत्री ॥ २९८ ॥ २९९ ॥

चरुहोमानन्तरं समिधां स्वरूपप्रतिपादनपूर्वकं तद्धोममाह—

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः[1] ॥३००॥
उदुम्बरः शमी दूर्वा[2] कुशाश्च[3] समिधः क्रमात् ॥
एकैकस्याष्टशतकमष्टाविंशतिरेव वा ॥ ३०१ ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण[4] संयुताः ॥

अर्काद्याः समिधो यथा ग्रहस्या(म)ष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वा मधुघृताभ्यां दधिपयोभ्यां वाऽभ्यक्ताः पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्होतव्याः । एकैकस्येति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे । एषा च संख्या समिधामेव तदेकवाक्यत्वात् । न च सकृन्मन्त्रमुच्चार्यैकदेवतात्वेन सह समिधः प्रक्षेप्तव्याः किंत्वेकैकाः, प्रत्येकं च मन्त्रावृत्तिः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

" स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् " ।

तथा—" प्रादेशमात्राः सशिखाः शाखा[5]पर्णविपाटिताः ।
समिधः कल्पयेत्प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा " ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

ब्राह्मणभोजनद्रव्यमाह—

गुडौदनं[6] पायसं च हविष्यं क्षीरष(षा)ष्टिकम् ॥३०२
दध्योदनं घृताक्तं[7] च कृसरामिषचित्रकम् ॥
दद्याद्ग्रहक्रमादेतद्द्विजेभ्यो भोजनं बुधः ॥ ३०३ ॥
शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

गुडौदनादिकं यथाग्रहक्रमं द्विजेभ्यो भोजनं दद्यात् । भुज्यत इति

---

१ ङ. °लः । औदु° । २ ङ. °र्वा दर्भश्च । ३ क. ग. घ. छ. कुशाश्च । ४ ङ. °ण वा यु° । ५ क. ख. शाखाः प° । ६ ङ. °नं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च । द° । ग. घ. छ. °नं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव चेति पाठे । दध्योदनं कृता° । ७ क. °ताक्तं च ।

(ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११)
च्युत्पत्त्या भोज्यमेव भोजनम् । यदि गुडौदनं न शक्नुयाद्दातुं ततो यथाशक्ति यथालाभं साधारणं यथाविधि दद्यात् । गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः । क्षीरमिश्रं षष्टिकान्नं क्षीरषाष्टिकम् । षष्टिको व्रीहिविशेषः । गुडौदनं सर्वमेवात्र चित्रकम्(?) ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥

दक्षिणा आह—

धेनुः शङ्खस्तथाऽनड्वान्हेम वासो हयः क्रमात् ॥३०४॥
कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥

ग्रहक्रमेण दक्षिणा दातव्याः । धेनुर्नवप्रसूता गौः । अनसो वोढा गौरनड्वान् । आयसं लोहमयम् । प्रसिद्धमन्यत् । एताश्च दक्षिणा ऋत्विग्भ्य एव देयाः । तथा च मत्स्यपुराणम्—

" यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तु समाहितः ।
दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः ॥
सूर्याय कपिलां धेनुं दद्याच्छङ्खं तथेन्दवे ।
रक्तं धुरंधरं दद्याद्भौमाय ककुदाऽन्वितम् ॥
बुधाय जातरूपं तु गुरवे पीतवाससी ।
श्वेताश्वं दैत्यगुरवे कृष्णां गामर्कसूनवे ॥
आयसं राहवे दद्यात्केतवे छागमुत्तमम् ।
सुवर्णेन समाः कार्या यजमानेन दक्षिणाः ॥
सर्वेषामथ वा गावो दातव्या हेमभूषिताः ।
सुवर्णमथ वा दद्याद्गुरुर्वा येन तुष्यति " ॥ ३०४ ॥

यश्च यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ॥३०५॥
ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो दुःस्थो दुःखप्रदराशिस्थितो यथा जन्मराशितोऽष्टमराशिस्थः स तं ग्रहमितरग्रहपूजायामसमर्थ एकमेव यत्नेनाऽऽदरेणोक्तविधिना पूजयेत् । पूजितो हि न दुःखकरो भवति । यत एषां ग्रहाणां यूयं पूजयितारं पूजयिष्यथाभिलषितेन फलेन योजयिष्यथेति ब्रह्मणा प्रजापतिना वरो दत्तः ॥ ३०५ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह—

---

१ क. ततः शक्तिसा° । २ ग. घ. °रषष्टि° ।

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ॥ ३०६ ॥
भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः[१]* ॥

अनेकजन्मार्जितपुण्योपचयवतामपि नरेन्द्राणां यतो ग्रहाधीना उच्छ्रायाः संपदतिशयाः पतनानि च विपदतिशयरूपाणि । तथा जगतो भावाभावावुदयप्रलयौ ग्रहाधीनावेव । तस्मादन्येभ्यः पूज्यतरेभ्योऽतिशयेन ग्रहा उक्तप्रकारेण पूज्याः । यद्यपि धर्माधर्मौ सुखदुःखानुभवहेतू तथाऽपि कालविशेषमनपेक्ष्य न तद्धेतू भवतः । न च ग्रहाणां गतिविशेषमन्तरेण कालविशेषः शक्यो निरूपयितुमिति भवति ग्रहाधीनत्वं नरेन्द्रोच्छ्रायादेरतो विरुद्धं ग्रहस्थानं दृष्ट्वा तत्सूचितागामिदुःखसंघातविघाताय ग्रहयज्ञः कार्यः । स हि शान्तिकामस्य विहित इति तात्पर्यार्थः ॥ ३०६ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्के ग्रहयज्ञविधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

राजधर्मप्रकरणम् । (१२)

उक्ता वर्णधर्मा ब्रह्मचारिगृहस्थधर्माश्च । इदानीं राज्ञो गृहस्थस्यापि गुणवतो जनपदपरिपालनादीन्धर्मान्वक्तुं यैर्गुणैर्युक्तः प्रजापालनयोग्यो भवति तांस्तावदाह—

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ॥ ३०७ ॥
विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥
अदीर्घसूत्री स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ॥ ३०८ ॥
धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ॥३०९॥
विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥

---

* इत उत्तरं ङ. पुस्तकेऽयं पाठः—"ग्रहाणामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि । आरोग्यबलसंपन्नो जीवेच्च शरदः शतम् " इति ।

---

१ क. ख. ग. घ. छ. 'त्पूज्याः सदा ग्र°।

महोत्साहत्वादिगुणवान्नृपो भवति । ब्राह्मणादीनां स्वकर्मस्थापनयोग्यो भवतीत्यर्थः । महोत्साहो महोद्यमः । महाविषयत्वमविहन्यमानत्वं चोत्साहस्य महत्त्वम् । स्थूललक्षो बहुप्रदः । यः प्रत्युपकारायोपकारिणं स्मरति स कृतज्ञः । वृद्धसेवको ज्ञानादिगुणवृद्धपुरुषोपासकः । विनीतो गुर्वादिषु नम्रः । दुर्दशामापन्नोऽपि न न्यायादपैति यः स सात्त्विकः । कुलीनः शुद्धवंशजः । सत्यवाक्सत्यप्रतिज्ञः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचवान् । अदीर्घसूत्री प्रमितेऽर्थे निराशङ्कः । स्मृतिमान्प्रशस्तस्मृतिः । अक्षुद्रोऽनल्पहृदयः । योऽल्पापकारोपकाराभ्यां कोपप्रसादवान्सोऽल्पहृदयः । अपरुषोऽकठोरवाक् । धार्मिकः प्रसिद्धः । पुरुषार्थविक्षेपकं द्यूतादिकं व्यसनं तद्रहितोऽव्यसनः । प्राज्ञशूरौ प्रसिद्धौ । रहस्यविदात्मज्ञो मन्त्रज्ञः पररन्ध्रज्ञो वा । स्वरन्ध्रगोप्ता यत्र राज्याङ्गवैकल्ये परः प्रविशति तद्रन्ध्रं तस्य गोप्ता रक्षकः । आन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां वार्तायां त्रय्यां च विनीतः शिक्षितः । आन्वीक्षिकी वेदाद्यविरुद्धन्यायविद्या । दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् । वार्ता कृष्यादिविद्या । ऋग्यजुःसामानि त्रयी । त्रयीग्रहणात्तत्परिकरभूतानि व्याकरणाद्यङ्गानि मीमांसापुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलांन्स्थिराञ्शुचीन् ॥३१०॥
तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥

स उक्तगुणो राजा मन्त्रिणः कार्याकार्यविदः । प्राज्ञानूहापोहसमर्थान् । मौलान्पितृपारम्पर्यागतान् । स्थिरान्स्वामिहितेष्वचञ्चलान् । शुचीञ्शुद्धोपधान् । प्रकुर्वीत प्रयत्नादुपाददीत । अथ तैः सह राज्यं राजकर्म षाड्गुण्यं तदङ्गानि च स्वाम्यादीनि चिन्तयेत् । हेयोपादेयतया विचारयेदित्यर्थः । अथ षाड्गुण्यविदा पुनर्विप्रेण सह विचारयेत् । पुनश्च स्वयं तमेवार्थं साधकबाधकप्रमाणवर्त्तया निश्चिनुयात् ॥ ३१० ॥

पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ॥ ३११ ॥
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

दैवज्ञत्वादिगुणोपेतं ब्राह्मणं पुरोहितं कुर्वीत । दैवज्ञो ज्योतिःशास्त्रवित् । तेन हि शास्त्रेण प्राणिनां दैवं कर्मविपाको ज्ञायते । ये मन्त्रिणामुदिता उक्ताः

---

१ क. °लान्हिताञ्शु° । २ ख. ग. कार्याः का° । ३ क. °ञ्शुद्धिमयान् । प्र° । ४ ग. घ. °वर्तितया विनि° ।

प्राज्ञादयो गुणास्ते यस्योदिता उद्भूताः स उदितोदितः । पुरोहितं प्रकुर्वीत वृण्वीत, वरणेन हि पुरोहितत्वमुत्पद्यते यथाऽध्वर्युत्वादिकम् ॥ ३११ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ॥ ३१२ ॥
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥

श्रुतिस्मृतिविहिताग्निहोत्रादिकर्मणां क्रियाऽनुष्ठानं तस्मात्प्रयोजनीभूताद्धेतोर्ब्रह्मादीनृत्विजो वृणुयात्, वरणेन कुर्यात् । यथाऽऽधानेनाऽऽहवनीयादीन् । तथा हविःसंस्थासोमसंस्थादीन्यज्ञान्भूरिदक्षिणान्प्राथमकल्पिकदक्षिणादानयुक्तान्कुर्यात् ॥ ३१२ ॥

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ॥३१३॥
अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥
अस्कन्नमव्यथं[1] चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम्॥ ३१४ ॥
अग्नेः सकाशाद्विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥

भोगान्भोक्तव्यानन्नविशेषान्वसूनि द्रविणानि च गोभूहिरण्यादीनि विप्रेभ्यो राजा दद्यात् । अत्र प्रशंसा—आत्मोपकारकत्वेन निधितुल्यत्वान्निधिरयं राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितं विप्रेभ्यो दत्तम् । लौकिको निधिरुपभोगात्प्राक्चौरादिवशात्कदाचित्क्षीयते दत्तं तु न तथेति विशेषोऽयमिति वक्तुमुक्तमक्षय इति । भूमौ निहितं सुवर्णादिकं निधिः । न केवलं निधेरु[2]त्कृष्टं दानमपि त्वग्निहोत्रादेरपि । न हि दाने[3] कस्यचिद्धविषः स्कन्नं स्कन्दनं व्यथनं वा विद्यते येन विगुणं सदग्निहोत्रादिवदफलं स्यात् । प्रायश्चित्तैश्च प्रायश्चित्तनिमित्तैश्चान्यैर्दोषैरदूषितम् । अत आहवनीयाद्यग्निसंबन्धिनो हुताद्धोमाद्विप्रात्मन्यग्नौ हुतं दत्तं श्रेष्ठं प्रशस्ततरं भवति ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

एवं दीयमानं धनं यतोऽत्यन्तोपकारकं भवत्यतस्तदर्जनादिकं यथा कार्यं तदाह—

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ॥ ३१५ ॥
पालितं वर्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्[4] ॥

अलब्धमप्राप्तं धर्मेणेहेत लिप्सेत । आत्मसात्कृतं यत्नेन तत्प्रणिधानेन पालयेद्रक्षयेत् । पालितं च नीत्या शास्त्रोक्तेन प्रकारेण वर्धयेदुपचयं गमयेत् । विवृद्धं च पात्रेषु विद्यातपोवृत्तसंपन्नेषु निक्षिपेद्दद्यात् ॥ ३१५ ॥

---

१ क. ग. ङ. °व्ययं चै° । २ घ. निधिरु° । ३ ख. °नेन क° । ४ ङ. विन्यसेत् ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं च कारयेत्॥३१६॥
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः॥

भूमिं क्षेत्रारामग्रामादिकां विभाय दत्त्वा निबन्धनं वा कृत्वा भद्राणां शास्त्रार्थकारिणामागामिनां नृपतीनां परिज्ञानाय परिनिश्चयाय पार्थिवः पृथिवीपतिर्लिखितं लेख्यं वक्ष्यमाणप्रकारं कारयेत् । अस्मिन्ग्रामे प्रतिक्षेत्रं क्षेत्रस्वामिनैतद्धनमस्मै प्रत्यब्दं प्रतिमासं वा देयमित्येवमादिनियमो निबन्धः ॥ ३१६ ॥

लेख्यविधिमाह—

पटे वा ताम्रपट्टे[1] वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ॥ ३१७ ॥
अभिलेख्याऽऽत्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥
प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्[2] ॥ ३१८ ॥
स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥

पटे वा कार्पासादिमये ताम्रपट्टे वाऽऽत्मनः पितृपितामहादीन्विद्याविक्रमधर्मादिगुणोपेतानभिलेख्यास्यायं पुत्रोऽस्यायं पौत्र इत्येवं लेखयित्वाऽऽत्मानं च महीपतिर्लेखयित्वा प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूमिर्निबन्धश्च* तस्य च्छेदोऽपहारः स उपवर्ण्यते प्रत्यवायजनकतया येन शास्त्रेण तद्दानच्छेदोपवर्णनं तच्च लेखयित्वा स्वहस्तेन मतं मेऽमुकपुत्रस्य महीपतेरिति स्वहस्तलिखितेन दानकालेन च वत्सरादिना[3] संपन्नं शासनं शिष्यन्ते दानापहारान्निवर्त्यन्ते भाविनो भूपतिप्रभृतयो येन तच्छासनं स्वमुद्रया स्वकुलचिह्नेन गरुडादिना चिह्नितमङ्कितं चिरकालस्थायि कारयेत् । न हि तेन विना प्रतिग्रहीता तद्वंश्यो वा भूमिनिबन्धौ शक्नुयादुपभोक्तुम् । अत्र बृहस्पतिः—

" दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टेऽथ वा पटे ।
शासनं कारयेद्धर्म्यं[4] स्थानवंश्यादिसंयुतम् ॥
अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवर्जितम् ।
चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयागतम् ॥

---

* एतस्मात्परं क. पुस्तकेऽधिकम्—" तस्य परिमाणयितुं दानच्छेदोपवर्णनं च क्रीयत इति दानभूमिर्निबन्धश्च " इति ।

---

१ क. °पत्रे वा । २ क. °वर्णितम् । ३ ग. घ. °ना सहितं सं° । ४ ख. °येद्रम्यं स्था° ।

दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
स्वमुद्रावर्षमासार्धदिनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् " ॥

व्यासः—" राज्ञा तु स्वयमादिष्टः संधिविग्रहलेखकः ।
ताम्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥
स्थानं वंशानुपूर्वीं च देशं ग्राममुपागतम् ।
ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यानधिकृतांल्लिँखेत् ॥
कुटुम्बिनोऽथ कायस्थदूतवैद्यमहत्तरान् ।
मेदचण्डालपर्यंतान्सर्वान्संबोधयन्निति ॥
मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे ।
दत्तं मयाऽमुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे ॥
चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ।
अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवर्जितम् ॥
दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
ज्ञातं मयेति लिखितं दात्रध्यक्षाक्षरैर्युतम् ।
अब्दमासतदर्धाहाराजमुद्राङ्कितं तथा ॥
अनेन विधिना लेख्यं राजशासनकं लिखेत् " ॥ ३१७॥३१८॥

कं देशविशेषमधिवसित्वैतत्कार्यमित्यपेक्ष्यतेऽत आह—

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥ ३१९ ॥
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥

रम्यो मनोहरः । पशव्यः पशुभ्यो हितः । आजीव्यः समन्तादुपजीव्यौषधिवनस्पतितृणकाष्ठादिमान् । जाङ्गलः स्वल्पवृक्षोदकपर्वतो बहुपक्षिमृगः प्रचुरवर्षातपश्च । एवंविधं देशं नृपतिरावसेत् । तत्र च दुर्गाणि गिरिदुर्गप्रभृतीनि प्रजाधनयोरात्मनश्च रक्षार्थं कुर्वीत ॥ ३१९ ॥

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलाञ्शुचीन् ॥ ३२० ॥
प्रकुर्यादायकर्मान्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥

---

१ ग. घ. षष्ठिव° । २ घ. °न् । मोद° । ३ क. °याऽथ दानं वाऽमुकाय ब्र° ।

तत्र तत्र धर्मार्थकामप्रयोजनेषु कर्मसु निष्णातान्प्रवीणान्धर्मशास्त्राभिज्ञान्कर्मकुशलाञ्शुचीनर्थेषु चोद्यतानुद्यमिनो धनागमान्तःपुरव्ययकर्मस्वध्यक्षानधिकृतपुरुषनियन्तॄन्प्रयत्नेन कुर्यात् । योग्यानध्यक्षान्कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । योग्यता चोक्ता—

" +प्राज्ञत्वमुपधाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता ।
कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता " ॥

मनुः—" तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तरवेश्मनि " ॥

विष्णुः—"आकरलक्षणशुल्कतरनागवनेष्वाप्तान्नियुञ्जीत । धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु निपुणानर्थकार्येषु शूरान्सङ्ग्रामकर्मसु । उग्रानुग्रेषु षण्ढान्स्त्रीषु " ।

मनुः—" अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ।
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् " ॥

कार्याणि सुकृतदुष्कृतकर्माणि ॥ ३२० ॥

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ॥ ३२१ ॥
विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥

यद्रणाप्तधनप्रदानं विप्रेभ्यः प्रजाभ्यश्च यदभयप्रदानं नास्मादधिकोऽन्यो नृपाणां धर्मोऽस्ति । एतदुपायश्च शत्रुविजय इति तत्सिद्धये च रणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः ॥ ३२१ ॥

ननु पाक्षिकानर्थशङ्कया प्रेक्षावतां रणे प्रवृत्तिरनुपपन्नेति विधिरयं न घटत इत्यत्राऽऽह—

य आहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ॥ ३२२ ॥
अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥

ये क्षत्रियाः स्वकीयां भूमिं रक्षितुं परकीयां च जेतुमकूटैरायुधैर्युध्यन्ते न च शत्रून्प्रति पराङ्मुखा भवन्ति ते शत्रुभिर्हता योगिवत्स्वर्गं यान्ति स्वर्गं भुक्त्वा मुच्यन्त इत्यर्थः । आहवाः सङ्ग्रामाः । कूटानि विषदिग्धानीति तदन्यान्यकूटानि । अकूटैर्विषरहितैरित्यर्थः । एवं च सति नियमेनायमसौ वा लोको जितो भवतीति नास्त्यनर्थशङ्का निवर्तिका ॥ ३२२ ॥

---

* एतद्वचनं क. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ ख. °क्ता । योग्यत्व° । २ घ. प्राज्ञत्व° । ३ ख. °नन्तः स्ववे° । ४ क. ग. घ. आकार° । ५ क. °धान्बुद्धान्कुर्यात्तत्र वि° । ६ ख. °तः । तैस्तु स° । ७ क. वध्यन्ते ।

पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्तिनाम् ॥ ३२३ ॥
राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥

निजराजसैनिकेषु शत्रुभयात्पलायनपरेषु भग्नेषु ये न निवर्तन्ते किं तु शत्रुं प्रत्यभिमुखा यान्ति तेषां पदानि क्रतुभिर्यज्ञैस्तुल्यानि पदे पदे यज्ञफलं लभन्त इत्यर्थः । पलायनपराणां तु शत्रुहतानां धर्मं स्वामी गृह्णाति ॥३२३॥

तवाहंवादिनं क्लीबं निर्हेतिं परसंगतम् ॥ ३२४ ॥
न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥

तवाहमस्मीति वदन्तं क्लीबं भीतं निर्हेतिं निरायुधं परसंगतमन्येन युध्यमानं निवृत्तं पलायमानं युद्धप्रेक्षणकादींश्च न हन्यात् ॥ ३२४ ॥

किंच—

कृतरक्षः समुत्थाय[1] पश्येदायव्ययौ स्वयम् ॥ ३२५ ॥
व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः[2] ॥

आत्मनः प्रजानां च रक्षां विधायोद्यममवलम्ब्याधिकृतैः क्रियमाणावायव्ययौ स्वयं पश्येत् । स्वयं ग्रहणमादरार्थम् । तदनन्तरमन्येषामृणादानादीन्व्यवहारान्दृष्ट्वा स्नात्वा कामतो भुञ्जीत । स्नानग्रहणं सकलमाध्याह्निकोपलक्षणम् । कामत इति सत्यां बुभुक्षायामित्यर्थः* ॥ ३२५ ॥

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागारे न्यसेत्ततः ॥३२६॥
पश्येच्चारांस्ततो दूतान्प्रेषयेन्मन्त्रिसंगतः ॥

व्यापृतैः करादिदानाधिकृतैरानीतं हिरण्यादिधनं भाण्डागारे धननिधानशालायां क्षिपेत् । ततश्चाराञ्शत्रुप्रभृतिचेष्टितज्ञानाय गूढप्र[3]हितानागतांस्तद्वाक्यश्रवणाय पश्येत् । ततो मन्त्रिभिः संगतः कार्यजातं निश्चित्य तत्सिद्ध्ये दूतान्प्रेषयेत् ॥ ३२६ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः॥ ३२७॥
बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥

---

* एतदग्रेऽधिकश्चायं ग्रन्थः ख. पुस्तके स यथा—" यदुक्तम्—विसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे सुपथगे विशुद्धे चोद्गारे क्षुदुपगमानवातेऽनुसरति । तथाऽग्नावुद्वृत्ते विशुद्धकरणे देहे च सुलघौ प्रयुञ्जीताऽऽहारं विधिनियमितः कालः स हि मत इति(?) " इति ।

---

१ क. 'य कुर्यादा' । २ ख. ग. वाग्यतः । ३ क. ग. घ. 'प्रतिहता' ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

भुक्त्वा यथेच्छमङ्गनाभिः सह क्रीडेत् । कार्यवशान्मन्त्रिसमागतो वा भवेत् । ततो हस्त्यश्वादिबलानि दृष्ट्वा सेनान्या चमूपतिना सह बलविषयमर्थं चिन्तयेत् ॥ ३२७ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढभाषितम् ॥ ३२८ ॥
गीतनृत्तैश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥

सायंसंध्यामुपास्य रहस्यं चारवाक्यं श्रुत्वा गीतनृत्तैः कियन्तमपि कालं नीत्वा वेदं पठेत् ॥ ३२८ ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ॥ ३२९ ॥
शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्वा सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥

तूर्यघोषेण वीणावेणुमृदङ्गादिनादेन स्वापार्थं विशेत् । तूर्यघोषेणैव प्रतिबुध्येत । ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्वा शास्त्राणि श्रुतिस्मृतिवचांसि तदर्थावगमोपायांश्च निगमनिरुक्तादीन्सर्वाणि कार्याणि चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान्स्वेष्वन्येषु च सादरम् ॥ ३३० ॥
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्गाः काञ्चनं महीम् ॥ ३३१ ॥
नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥

संध्यामुपास्य रहसि स्थित्वा वणिग्वैद्यपरिव्राजकबौद्धदिगम्बरादिवेशधारिणो निगूढान्परचेष्टावेदिनश्चारान्स्वेषु स्वकीयेषु सामन्तादिषु चान्येषु चामित्रादिषु राजसु सादरं यथा भवति तथा प्रेषयेत् । तत ऋत्विगादिभिरायुरारोग्यविजयैश्वर्यादिविषयाभिराशीर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो वैद्यांश्चाऽऽगतान्दृष्ट्वा तदधीनं च कार्यं तैः सह विचार्य गाः काञ्चनं महीं नैवेशिकानि च श्रोत्रियेभ्यो दद्यात् । विवाहोपकरणं गृहोपकरणं वा नैवेशिकम् । श्रोत्रियाणामिति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्मः क्रोधनोऽरिषु ॥ ३३२ ॥
स्याद्राजा भृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता ॥

ब्राह्मणान्स्निग्धाञ्शत्रून्प्रति यथासंख्यं क्षमामार्जवं क्रोधं च कुर्यात् । भृत्यान्प्रजाश्च पितृवत्पालयेत् ॥ ३३२ ॥

---

१ क. ङ. °नृत्यैश्च । २ ख. °षेण प्र° । ३ ख. ग. घ. °दरान् । ऋ° ।

प्रजापालनफलमाह—

पुण्यषड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ॥ ३३३ ॥
सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

राज्ञा न्यायेन शास्त्रोक्तप्रकारेण पाल्यमानाः प्रजा यत्पुण्यं कुर्वन्ति तत्षष्ठांशसंमितं राजा पुण्यं लभते सर्वेभ्योऽपि दानेभ्यः प्रजानां परिपालनमभयदानात्मकमधिकं यस्मात्तस्मादुपपन्नः पुण्यषड्भागलाभः । एवं प्रजापालनं च धनप्राप्तौ हेतुर्यथा ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिः ॥ ३३३ ॥

किं च—

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ॥ ३३४ ॥
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥

चाटादिभ्यो दुःखकारिभ्यः प्रजा रक्षेत् । पूर्वश्लोकैः स्वयं न पीडयेदित्यर्थादुक्तम् । अत्र तु यथा परो न पीडयेत्तथा कुर्यादित्युच्यते । चाटः पिशुनः । तस्करः प्रसिद्धः । दुर्वृत्तः परदारहारकादिः । महासाहसिको मनुष्यमारणबन्दिग्रहादिकारी । आदिशब्देन कूटमानकूटसुवर्णादिकारिणो लक्ष्यन्ते । कायस्थाः कराधिकृताः ॥ ३३४ ॥

प्रजानामरक्षणे दोषगौरवमाह—

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः ॥ ३३५ ॥
तस्मात्तु नृपतेरर्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥

अरक्ष्यमाणा नृपेणापाल्यमाना अधर्मादनिवार्यमाणाः प्रजाश्चौर्यपारदार्यादिकं यत्पापं कुर्वन्ति तस्मात्पापान्नृपतेरर्धं भवति । नृपतिरर्धं गृह्णातीत्यर्थः । यस्मादसौ तासां पालनार्थं करानादत्ते । अत्रापि पापार्धसंमितं पापं राज्ञो भवतीति मन्तव्यम् । नह्यन्यकृतमदृष्टमन्यस्य भवति ॥ ३३५ ॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ॥ ३३६ ॥
साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांस्तु घातयेत् ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ॥ ३३७ ॥
सदानमानसत्काराञ्श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥

---

१ ख. ऽुण्यं ष° । क. पुण्यात्षड्भा° । २ क. ग. घ. °दारिका° । ३ ग. घ. °हाधिका° । ४ क. ख. °स्थाः कारा° । ५ क. °कृतं दुष्कृतमन्य° ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

ये राष्ट्रे करादानाय प्रजापालनाय चाधिकृता नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं विविधं व्यापारजातं चारवचनेभ्योऽवधार्य साधून्यथोक्तकारिणो दानादिना संमानयेत् । विपरीतानसाधून्घातयेद्यथादोषं दण्डयेत् । उत्कोचजीवनशीलान्द्रव्यहीनान्कृत्वा देशान्निर्वासयेत् । कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः । श्रोत्रियान्दानमानसत्कारयुक्तान्कृत्वा सर्वदा वासयेत् । मानः पूजासत्कारः साधुत्वख्यापको व्यापारः ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकोशं योऽभिरक्षति ॥ ३३८ ॥
सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥

अन्यायेन प्रतिषिद्धमार्गेण स्वराष्ट्राद्धनमादाय यो राजा कोशं धनसंचयैर्वर्धयति सोऽचिराद्व्यपेतलक्ष्मीकः सबान्धवो विनश्यति ॥ ३३८ ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ॥ ३३९ ॥
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥

प्रजानां पीडनादन्यायेन धनादानाद्यः संतापो दुःखातिशयस्तस्माद्धुताशन इव दुःखहेतुरधर्मराशिः समुद्भूतो राज्ञः श्रीप्रभृतीन्यदग्ध्वा प्रध्वंसमनीत्वा न निवर्तते न विरमति ॥ ३३९ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३४० ॥
तमेव कृच्छ्रमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३४० ॥

परराष्ट्रविषये विशेषमाह—

किं तु यस्मिन्य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ॥ ३४१ ॥
तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥

यस्मिन्परराष्ट्रे य आचारो होलाकादिर्यश्च व्यवहारो नाणकादिनिबन्धनो या च कुलस्थितिरेतावद्धनं राज्ञेऽनेन कुलेन देयमित्येवमादिरूपा स राष्ट्रो वशमुपागतस्तथैव तेनैवाऽऽचारादिना युक्तः परिपालनीयः ॥ ३४१ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ॥ ३४२ ॥
कुर्याद्यथाऽस्य न विदुः कर्मणामा फलोदयात् ॥

---

१ ङ. °भिवर्धयेत् । सोऽ° । २ क. °चयाथैव वर्ध° । ३ ख. एव । ४ ङ. °लनात् । तमेव कृत्स्नमा° । ५ ग. °ह— । यस्मिन्देशे य आ° । ६ क. ग. घ. °लादि यश्च व्यवहारो गण° ।

कर्मणां मन्त्रतोऽनुष्ठेयतया निश्चितानामा मन्त्रफलोदयात्प्रोक्तनकर्मानुष्ठानात्परे यथा मन्त्रं न विदुस्तथा तं सुरक्षितं कुर्यात् । सुरक्षितमन्त्रमूलत्वाद्राज्यस्य ॥ ३४२ ॥

अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ॥ ३४३ ॥
क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥

अनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरा राजानो यथाक्रममरिर्मित्रमुदासीनश्चतसृषु दिक्षु विज्ञेयाः । एतद्द्वादशराजकं मण्डलं वक्ष्यमाणस्वरूपैः सामादिभिरुपायैः साधयितुं चिन्तनीयम् । तत्र हीनो दण्डेन समः साम्नैषदधिको दानेन ततोऽप्यधिको भेदेन साध्यः । अथवा शत्रुं दण्डेन । मित्रं साम्ना । उदासीनं दानेन । सर्वेऽपि भेदेन साध्याः ॥ ३४३ ॥

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ॥३४४॥
सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥

उक्तानामरिप्रभृतीनां वशीकारोपायाः सामादयश्चत्वारो वेदितव्याः । ते सम्यग्यथावत्प्रयुक्ताः सिध्येयुः कार्यसिद्धिसमर्थाः स्युरित्यर्थः । एषां दण्डो गत्यन्तराभावे गतिः । उपायान्तराभावे दण्डोऽभ्युपाय इत्यर्थः । तस्य धनशरीरव्ययशरीरायाससाध्यत्वात् । साम प्रियभाषणम् । दानं प्रसिद्धम् । भेदः स्वामिभृत्यानां विमतीकरणम् । दण्डो वित्तस्य शरीरस्य वा पीडनम् ॥ ३४४ ॥

संधिं च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ॥ ३४५ ॥
द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥

संधिप्रभृतीन्यथान्यायं यथाविषयं षड्गुणान्परिकल्पयेत्प्रयुञ्जीत । संधिर्नाऽऽवाभ्यामन्योन्यमपकर्तव्यमिति व्यवस्थापरिग्रहः, विग्रहो वैरं, यानं यात्रा, आसनमुपेक्षणम्, संश्रयः परपीडितस्य प्रबलराजान्तराश्रयणं, द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणम् ॥ ३४५ ॥

यात्राकालमाह—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ॥ ३४६ ॥
परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥

---

१ ख. °त्प्रार्थेन° । २ ख. °था तां सु° । ग. घ. °थाऽर्थं सु° । ३ ख. °न्तरराजा° । ४ ग. घ. °स्था । वि° ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

यदा परस्य शत्रो राष्ट्रं सस्यैरन्यैश्च हिरण्यादिगुणैरुपेतं स्याच्छत्रुश्च वाहनादिहीनः स्वयं च हृष्टगजाश्वादिर्हृष्टपुरुषश्च तदा परराष्ट्रं व्रजेत् ॥ ३४६ ॥

न च यात्राया अनियतफलत्वेन पुरुषेण प्रवर्तितव्यमित्यत्र हेतुमाह—

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ॥ ३४७ ॥
तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥

दैवे पुरुषकारे च सति कर्मणः कर्मफलस्य सिद्धिर्व्यवस्थिता नियता सत्यपि पुरुषकारे दैवाभावे न फलं सिध्यति । नच प्राक्प्रवृत्तेर्दैवाभावः शक्यः परिच्छेत्तुम् । अतोऽर्थसंशयाद्यात्रादौ प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यभिप्रायः । तत्र दैवं नाम पूर्वदेहप्रभवं पौरुषं पुरुषस्य व्यापारः प्रयत्नाख्योऽपूर्वपर्यन्तः । तत्र पौर्वदैहिकमिति बाहुल्याभिप्रायम् । कारीर्यादीनामनुष्ठाने फलोपभोगे च देहैक्यात् ॥ ३४७ ॥

एवं तर्हि पुरुषकारापेक्षणीयं दैवमेवास्तु फलसाधकं किं पुरुषकारेणेत्यत आह—

*केचिद्दैवाद्धठात्केचित्केचित्पुरुषकारतः ॥ ३४८ ॥
सिध्यन्त्यर्था मनुष्याणां तेषां योनिस्तु पौरुषम् ॥

वृष्टिमहोपातविद्युत्पातादयो मनुष्यादीनां प्राणिनामुपकारका अपकारका वा दैवाद्भवन्ति । हठात्परकीयपुरुषकारात्केचित् । यथाऽनिच्छन्तमपि सुतं माता पयः पाययति पिताऽध्यापयति व्याघ्रः सर्पो वा देहिनो व्यापादयति । केचित्पुनरर्थाः स्वकीयादेव यत्नात्सिध्यन्ति । यथाऽग्निहोत्रादयो हिंसास्तेयादयश्च । तेषां सर्वेषां पौरुषं प्रयत्नो योनिः कारणम् । केषुचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रयत्नस्य कारणत्वमवगम्यते । येषां तु विद्युत्पातादिकारणतया प्रयत्नो न प्रमाणान्तरादवगम्यते तेषां वेदादेव तदवगतिः । कारीर्यादिप्रयत्नो वृष्टिहेतुतया वचनसिद्ध एव । विद्युत्पातादयस्तु दुःखहेतुत्वेनाधर्मप्रयत्नजन्यतया सामान्यतः शास्त्रादेवावगम्यन्ते । तस्माद्यात्रादौ यतितव्यमेव ॥ ३४८ ॥

---

* अत्र पाठान्तरं क. पुस्तके—"केचिद्दैवात्स्वभावाच्च कालात्पुरुषकारतः । संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः" इति ।

---

१ ख. शत्रः प° । २ क. ग. घ. °देवप्र° । ३ ग. घ. छ. °कारोपे° । ४ क. °हावात° । ५ ग. घ. °ते । येषां दैवादे° ।

इदानीं दैवपुरुषकारयोरन्योन्यसापेक्षतामाह—

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ॥ ३४९ ॥
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥

यथा रथगतिकारणत्वेन प्रमितमपि रथादिचक्रमेकमेकाकि चक्रान्तरविधुरं रथं न गमयति एवं सुखदुःखानुभावात्मककार्यजननतया प्रमितमपि दैवं न पुरुषकारेण सहकारिणा विना कार्यपर्यन्तेन रूपेण सिध्यति। विद्युन्निपाताद्यपि साधयतो दैवस्य देशविशेषे[1] पुरुषस्यावस्थानापादकं पौरुषं भवत्येव सहकारि। तस्मात्फलार्थिना न केवलं दैवपरेण भवितव्यम् ॥ ३४९ ॥

सामादीनामुपायानां परस्परविरुद्धानेकफलोदयप्रसङ्गे यद्ग्राह्यं तदाह—

हिरण्यभूमिलाभेषु[2] मित्रलब्धिर्वरा यतः ॥ ३५० ॥
अतो यतेत तत्प्राप्तौ रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥

सामादीनुपायान्प्रत्युपेयतयाऽवस्थितानां हिरण्यभूमिमित्रलाभानां मध्ये मित्रलब्धिर्वरा श्रेष्ठा, अतो मित्रप्राप्तिविषयो[3] यत्नः कार्यः। मैत्रीकरणकाले कृतस्य सत्यस्यारक्षणे मित्रमप्यमित्रं भवेत् । अतः सत्यरक्षणे समाधिर्विधेयः। एतच्च सामादिसाध्याद्धिरण्यभूमिलाभादधिकलाभहेतोर्मित्रस्य प्राप्तौ वेदितव्यम्। अन्यदा तु हिरण्यलाभ एव बलवान् ॥ ३५० ॥

राज्याङ्गान्याह—

स्वाम्यमात्यौ जनो(ना) दुर्गः कोशो दण्डस्तथैव च ३५१
मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥

राज्ञः कर्म जनपदपालनं राज्यं तत्सप्ताङ्गम्। सप्तास्याङ्गानि भवन्ति। कानि तानीत्यपेक्षिते स्वामीत्यादिना मित्राणीत्यन्तेन तद्विशेषो निर्दिष्टः। *कुतस्तेषामङ्गत्वमित्याकाङ्क्षित उक्तमेताः प्रकृतय इति। यतः कार्यमुत्पद्यतेऽवतिष्ठते नियमेन भवति सा प्रकृतिः। यथा हिरण्यं कुण्डलस्य। राज्यं च विना स्वाम्यादिभिर्नोत्पद्यत उत्पन्नमपि न तैर्विना चिरकालमनुवर्तते। ततो भवन्ति स्वाम्यादयो राज्याङ्गानि। स्वामी महोत्साहत्वादिगुणयुक्तः पुरुषविशेषः। अमात्या

---

* एतत्परं ग. घ. पुस्तकयोरधिकम्—" कुतस्तेषां राज्याङ्गत्वमित्यादिना मित्राणीत्यन्तेन तद्विशेषो निर्दिष्टः " इति।

---

१ ख. °षेषु पु° । २ ङ. °भेभ्यो मि° । ३ क. °षये य° ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

मन्त्रिप्रभृतयः, जनाः पालनीयाः प्रजाः, दुर्गं प्रसिद्धं, कोशः संचितं वसु, दण्डश्चमूः, मित्राण्युपकारका राजानः ॥ ३५१ ॥

प्राप्तराज्येन यत्कार्यं तदाह—

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ॥ ३५२ ॥
धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥

तद्राज्यं कार्यतयाऽवाप्य राज्याधिकारं लब्ध्वेति यावत् । राजा दण्डं धनशरीरपीडनविषयं दुर्वृत्तेषु शास्त्रातिक्रमकारिषु निपातयेत्प्रयुञ्जीत । न च दण्डं प्रयुञ्जानस्य राज्ञः प्रत्यवायः शङ्कनीयः । यतो भगवता ब्रह्मणा विधिना धर्म एव दण्डात्मना निर्मितो विहितः । राजानं प्रति विहितत्वाद्दण्डो नाधर्मायेत्यर्थः ॥ ३५२ ॥

*स नेतुं न्यायतः शक्योऽलुब्धेन कृतबुद्धिना ॥ ३५३ ॥
सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥

अलुब्धेन न्यायधनव्ययकारिणा कृतबुद्धिना वृद्धसेवाविद्यागमाभ्यां लब्धप्रज्ञेन सत्यसंधेन सत्यसंकल्पेन शुचिना शुद्धोपधेन बाह्याभ्यन्तरशौचवता च सुसहायेन शास्त्रोक्तगुणगणयुक्तमन्त्रिप्रभृतिसहायवता धीमताऽधिगतार्थानुचिन्तनवता स दण्डो न्यायतो यथाशास्त्रं नेतुं [1]प्रणेतुं शक्यो भवति न पुनरन्येन ॥ ३५३ ॥

सम्यग्दण्डं प्रणयतोऽभ्युदयोऽन्यथा प्रत्यवाय इत्याह—

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन्सदेवासुरमानवम् ॥ ३५४ ॥
जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥

शास्त्रानतिक्रमेण प्रयुक्तो दण्डो देवादिसहितं जगदानन्दयेत् । ततश्च स्वस्य सुखयोगः । असम्यक्प्रणयने तु तदेव प्रकोपयेत् । ततश्चाऽऽत्मनो दुःखयोगः ॥ ३५४ ॥

अपरमपि फलमाह—

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ॥ ३५५ ॥
सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥

---

* एतदर्धस्थाने ङ. पुस्तकेऽयं पाठः—स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

---

1 क. ग. घ. प्रणीतुं ।

दण्डस्यासम्यक्प्रणयनं प्रागनुष्ठितधर्मवशादुपार्जितस्य स्वर्गस्य कीर्तेरस्य च लोकस्य विनाशकं भवति। सम्यक्प्रणयनं तु धर्मान्तरार्जितं स्वर्गं कीर्तिं जयं च विघ्ननिवारणद्वारेणाऽऽवहति। तस्मात्सम्यगेव दण्डः प्रणेयः॥ ३५५॥

दण्ड्यमाह—

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा॥३५६॥
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्॥

स्वकीयवर्णाश्रमादिधर्ममकुर्वन्दण्ड्यः। न तस्य संबन्धिविशेषाद्गुरुत्वाद्वा दण्डनीयत्वनिवृत्तिः। अर्घ्यः पूज्यः। प्रसिद्धमन्यत्। यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

"अदण्ड्यौ मातापितरौ। स्नातकपुरोहितपरिव्राजकवानप्रस्थश्रुतशील-
शौचाचारवन्तस्ते हि धर्माधिकारिणः"

इति, तत्स्वल्पापराधविषयम्। न सर्वात्मना दण्डाभावाभिप्रायम्। अत एव दक्षः—

"पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति[१]।
श्वपादेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं विवासयेत्"॥ ३५६॥

न केवलं दण्डनीयान्दण्डयतो राज्ञः प्रत्यवायाभावः किंत्वभ्युदयविशे[२]-षोऽपि भवतीत्याह—

यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत्॥३५७॥
इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः[३]॥

धिग्दण्डादिभिर्दण्डनीयान्दण्डयता वधार्हांश्च घातयता सम्यगाप्ता लब्धा वरा दक्षिणा यैस्तैः क्रतुभिरिष्टं स्यात्। न चैतावता दण्डस्य काम्यत्वमाशङ्कनीयम्। यतश्च तदप्रणयने प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः—

"दण्ड्योत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्रिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रम-
दण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा" इति।

तथा—"एनो राजानमृच्छत्युत्सृजन्तं वै सकिल्बिषम्।
तं चेद्घातयते राजा हन्ति धर्मेण न दुष्यति"॥ ३५७॥

इति संचिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक्॥३५८॥
व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्॥

---

१ ग. घ. °बन्धवि°। २ ग. घ. °ति। श्वापा°। ३ ग. घ. °दयोऽपि विशिष्टो भ°। ४ ङ. °सहस्रशतद°। ५ ख. °णैः। दिग्द°।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

एवं दण्ड्यदण्डनस्य क्रतुसमानफलत्वं संचिन्त्य सम्यक्परिभाव्य दण्ड्यादण्ड्यविवेकाय वक्ष्यमाणलक्षणैः सभ्यैः परिवृतो नृपतिर्व्यवहारान्विवादान्पृथक्कार्यान्तरासंकरेण प्रत्यहं पश्येत्परीक्षेत ॥ ३५८ ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणाञ्जनपदानपि ॥ ३५९ ॥
स्वधर्माच्चलितान्राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥

कुलानि कुटुम्बादीनि, जातीर्ब्राह्मणाद्याः, श्रेणीः सुवर्णकाराद्याः, गणान्मठब्राह्मणादीञ्जनपदान्राष्ट्राणि, स्वधर्मादपेतानि विनीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मे स्थापयेत् । पूर्वत्रैकैकस्य दण्डो विहितोऽत्र तु बहूनामित्यपुनरुक्तता ॥ ३५९ ॥

दण्डोपयोगि कृष्णलादिनिरूपणमाह—

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ॥ ३६० ॥
तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥

गवाक्षप्रविष्टादित्यकिरणेषु यत्सुसूक्ष्मं वैशेषिकोक्तनीत्या त्र्यणुकत्रयारब्धं दृश्यते रजस्तत्त्रसरेणुरिति मन्वादिभिः स्मृतम् । तेऽष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैका, तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥ ३६० ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्त्रयस्तु ते ॥ ३६१ ॥
कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

ते राजसर्षपास्त्रयं[1] एको गौरसर्षपः । ते च षट्संख्याका एको मध्यमो यवः, त्रयो यवा एकः कृष्णलः, एवं कृष्णलाः पञ्च माषः, षोडश माषा एकः सुवर्णः ॥ ३६१ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम् ॥ ३६२ ॥

उक्ताः सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि पलं प्रकीर्तितम् । देशानुसारेण पलव्यवस्था कर्तव्या ॥ ३६२ ॥

कनकपरिमाणमुक्तमधुना रजतपरिमाणमाह—

द्वे कृष्णले रौप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ॥
शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ॥ ३६३ ॥

---

१ ग. घ. 'य एव एको गौ' ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

अपराधादि ज्ञात्वा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्प्रयुञ्जीत । अत्र च पूर्ववाक्यप्राप्तत्वादपराधज्ञानमनूद्यते । देशादिज्ञानं तु विधीयते । क्वचिद्धि देशे स्वल्पेनैव शीतेनाऽऽतपेन वा स्वल्पकालीनेन भोजननिवारणेनाधिका पीडा भवति । क्वचित्तु महताऽपि न तावती । तथा काले शरदादौ । तथा दण्डनीयबलं विदित्वा ताडनादिदण्डो विधेयः । तथा वयःकर्मवित्तानि । अन्यथा तत्स्वरूपनाशोऽग्निहोत्रादिकर्मलोपो वित्ताप्राप्तिश्च स्यात् । देशादि विदित्वा तु दण्डप्रणयने योगक्षेमावुपपद्येते इति । एतत्सर्वं क्षत्रियस्य राज्यं कुर्वतः प्रविहितम् । यदा पुनरक्षत्रियः क्षत्रियकार्यं कुर्यात्तदाऽनेनाप्येतत्सर्वमनुष्ठेयम् । "तत्कार्यापत्त्या तद्धर्मलाभः" इति न्यायात् । करादानप्रयुक्तत्वाच्च प्रजापालनस्य । सर्वो हि धनं प्रयच्छन्नात्मसमवायि प्रयोजनमुद्दिशति । न च करदानस्य स्वगुप्तेरन्यत्प्रयोजनमस्ति । तस्मात्करमाददानेन प्रजापालनं विधेयमिति सिद्धम् ॥ ३६६ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्के राजनीतिप्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

समाप्तश्चायमाचाराध्यायः प्रथमः ।

---

१ ख. 'लीनभो'

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

अपराधादि ज्ञात्वा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्प्रयुञ्जीत । अत्र च पूर्ववाक्यप्राप्तत्वादपराधज्ञानमनूद्यते । देशादिज्ञानं तु विधीयते । क्वचिद्धि देशे स्वल्पेनैव शीतेनाऽऽतपेन वा स्वल्पकालीनेन[1] भोजननिवारणेनाधिका पीडा भवति । क्वचित्तु महताऽपि न तावती । तथा काले शरदादौ । तथा दण्डनीयबलं विदित्वा ताडनादिदण्डो विधेयः । तथा वयःकर्मवित्तानि । अन्यथा तत्स्वरूपनाशोऽग्निहोत्रादिकर्मलोपो वित्ताप्राप्तिश्च स्यात् । देशादि विदित्वा तु दण्डप्रणयने योगक्षेमावुपपद्येते इति । एतत्सर्वं क्षत्रियस्य राज्यं कुर्वतः प्रविहितम् । यदा पुनरक्षत्रियः क्षत्रियकार्यं कुर्यात्तदाऽनेनाप्येतत्सर्वमनुष्ठेयम् । "तत्कार्यापत्त्या तद्धर्मलाभः" इति न्यायात् । करादानप्रयुक्तत्वाच्च प्रजापालनस्य । सर्वो हि धनं प्रयच्छन्नात्मसमवायि प्रयोजनमुद्दिशति । न च करदानस्य स्वगुप्तेरन्यत्प्रयोजनमस्ति । तस्मात्करमाददानेन प्रजापालनं विधेयमिति सिद्धम् ॥ ३६६ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्के राजनीतिप्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

समाप्तश्चायमाचाराध्यायः प्रथमः ।

---

[1] ख. 'लीनभो'

समाप्तोऽयमपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेतया-
ज्ञवल्क्यस्मृतौ प्रथम आचाराध्यायः ।